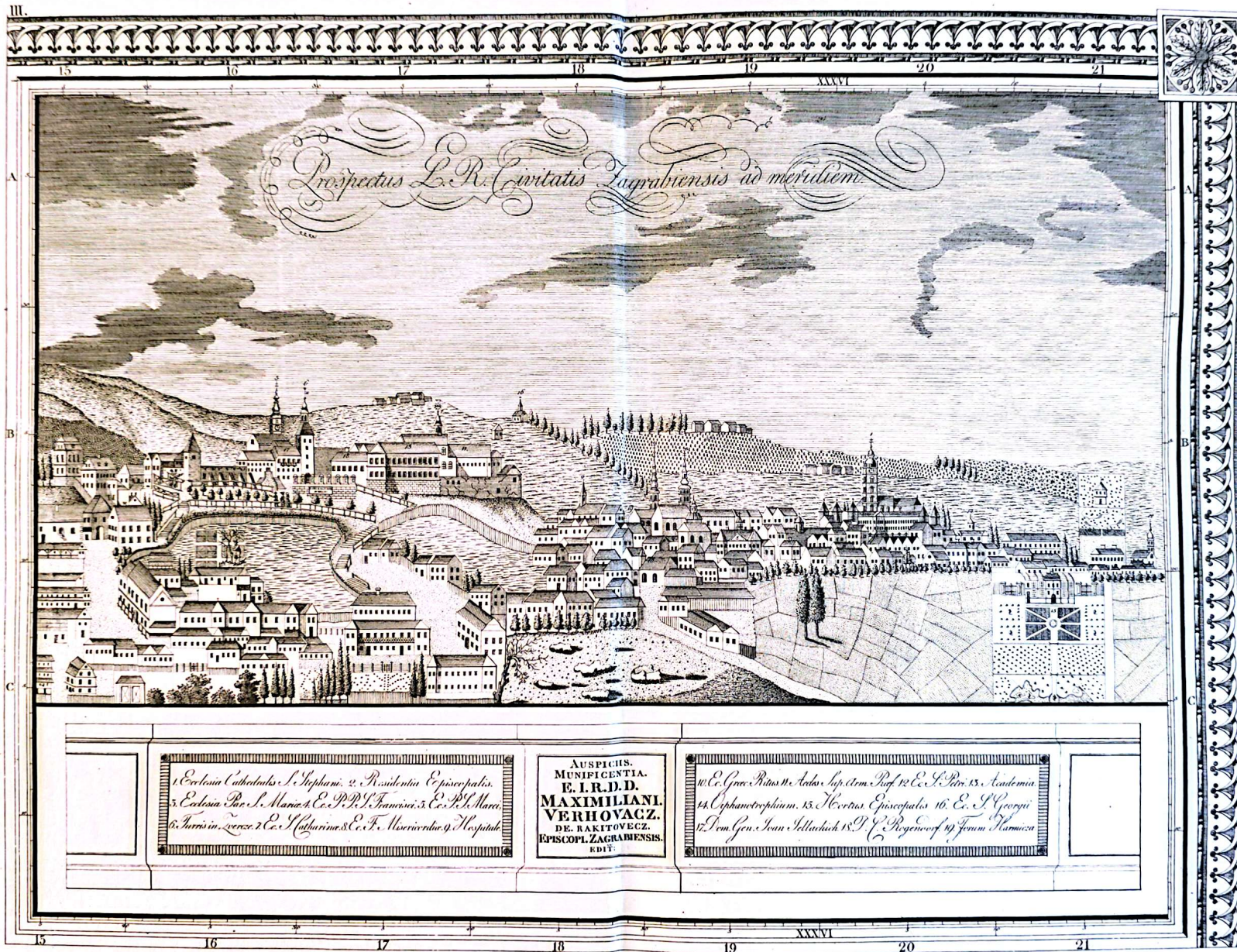

СРБИ У ЗАГРЕБУ

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

ПРОМЕТЕЈ

На корицима књиџе
Српска православна црква
Св. Преображења Господњег, Загреб
фотограф Никола Цетина и
Миленко Бург, Уџе

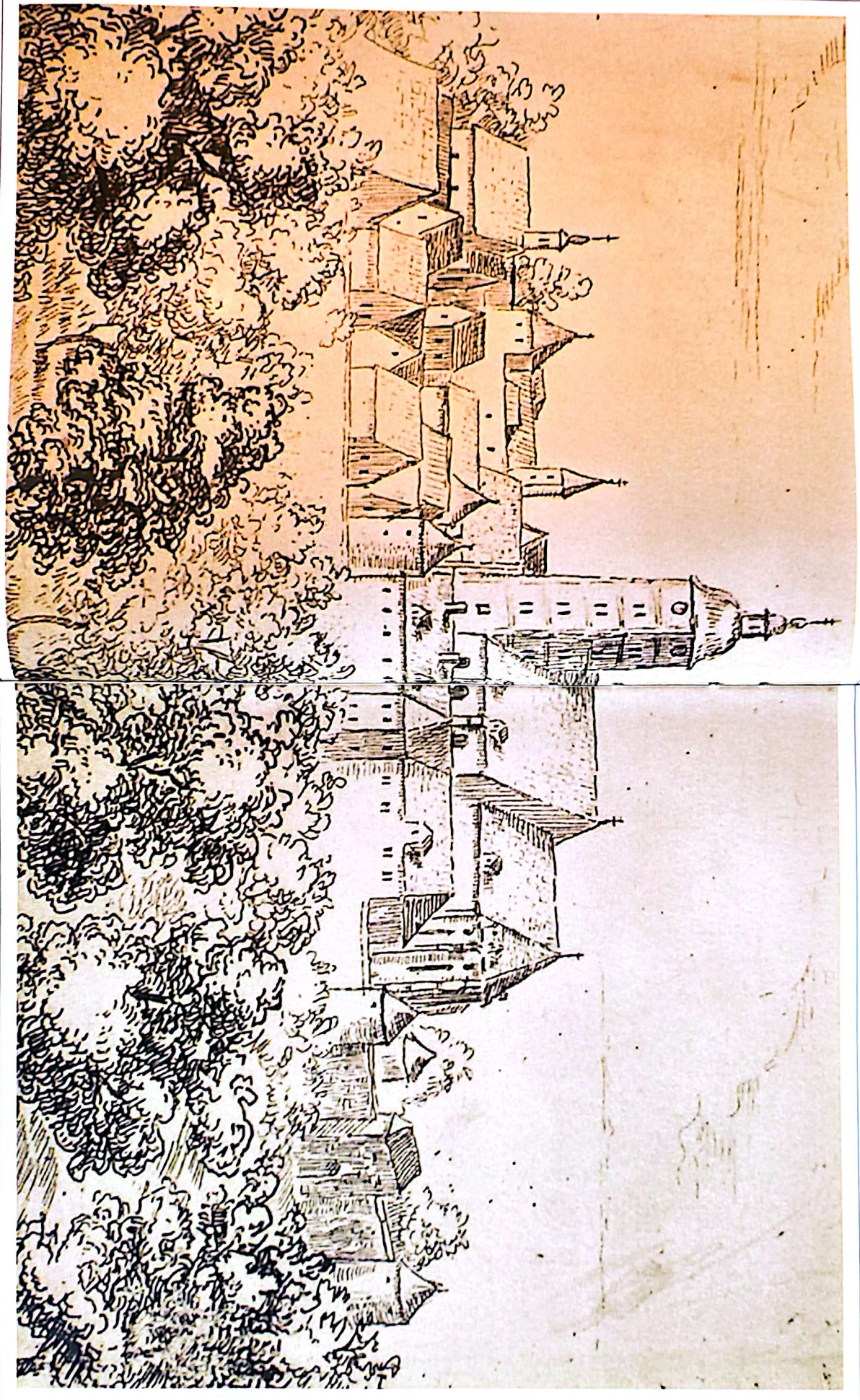
ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ
СРБИ У ЗАГРЕБУ

BIBLIOTEKA
NIKOLA D. SETINA
ZAGREB

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

Миленико Ђурђић
Каптол на 1680. год

СРБИ У ЗАГРЕБУ

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

Zagreb.

САДРЖАЈ

Предговор

9

Увод

11

Историографија

27

Црквена општина

41

Школа

57

Гробље

67

Трговци, занатлије и њихове куће

79

Привредне организације

95

Знамените личности
107

Штампа и штампари
137

Музички живот
155

Позориште
167

Сликаство и скулптура
183

Завршна реч
Afterword
Schlußwort
203

Регистар
Литература
217

Ошма који су остали без домовине.

ПРЕДГОВОР

Књигу *Срби у Загребу* написао сам у намери да заокружим своја размишљања о рубним крајевима српског етничког простора. Ово, дакле, није историја Срба у Хрватској, већ покушај да се њихова присутност на овом простору усредсреди на град Загреб. Такво одређење је резултат целокупног развоја Срба у главном граду Хрватске. Они су током XIX века ушли у све поре градског живота, постигавши запажен углед и часно место у процесу брзе урбанизације овога града. Живећи и радећи у хрватској метрополи, Срби су своје вредно место заузели у првом реду као трговци и банкарни, а присутни су и у самим врховима државне администрације, просветног и културног живота. То се видно одразило на њихов допринос целокупном развоју Загреба као мултиетничког града, у коме је стваран грађански поредак средњоевропског типа. Истакнути положај Срба у Загребу утицао је и на постепено стварање њиховог новог политичког средишта, чиме је преузето раније првенство од Новог Сада. Тај новостечени положај задржан је до краја Аустро-Угарске Монархије 1918. године.

Пишући ову књигу, наилазио сам на многе тешкоће. Како нисам имао могућност да на лицу места, изворно проучавам архивску грађу, био сам приморан да се користим само објављеним радовима који су се бавили историјом Срба у Хрватској. Овом приликом, сем старијих истраживача Мане Грбића и Радослава М. Грујића, истичем и новије писце Славка Гавриловића и посебно Василија Крестића, данас без сумње водеће историчаре Срба у Хрватској.

При писању ове књиге наишао сам на помоћ многих појединаца. Истичем већ уобичајено залагање Владимира Давидовића,

као и Радована Поповића, др Косте Поповића из Н. Сада, Богдана Поповића из Сремских Карловаца, Предрага Миловановића који ми је великодушно уступио гравире из своје колекције, Мирке Павловић, Анке Врачар, др Срђана Ђурића и Љубинка Васића библиотекара САНУ, службеника рукописног одељења Матице српске и Александре Љубинковић библиотекара Матице српске. Свима њима дугујем искрену захвалност.

Са великим задовољством истичем да сам наставио плодну сарадњу са издавачком кућом *Прометтеј*.

Овом књигом желео сам да се одужим мом родном граду, у којем је прошао део моје младости и где почивају моји преци.

Књигу посвећујем онима који су изгубили своју домовину.

У Београду, априла 2004.

Дејан Медаковић

УВОД

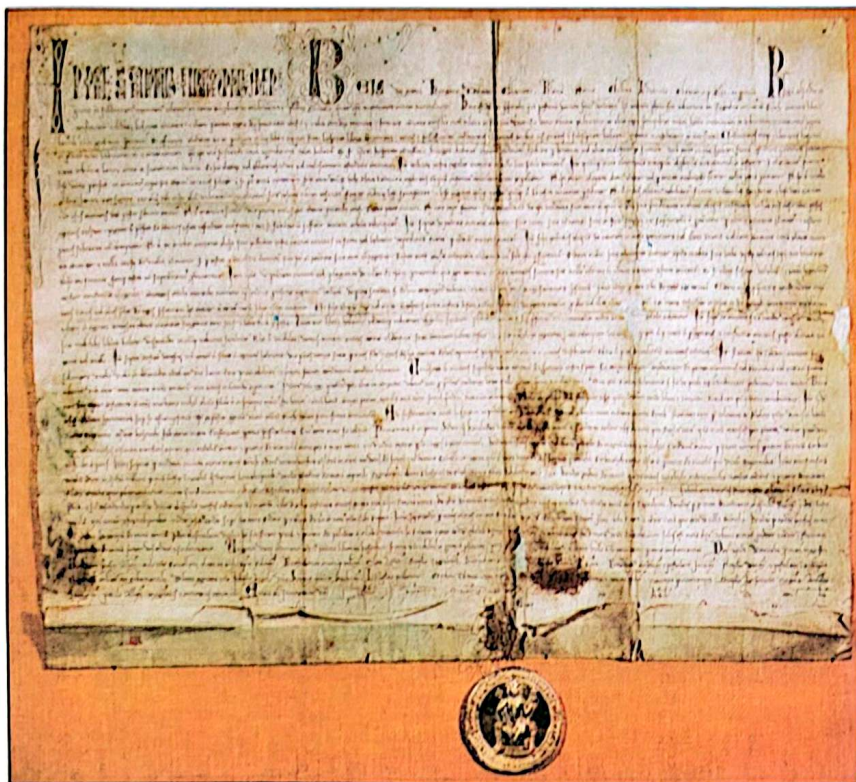

Миграциона кретања српског народа до којих је дошло после пропасти српске средњовековне државе 1459. године и губитка државног средишта, изазвала су последице које су дуго растакале његову етничку целивост. После обнове српске Патријаршије 1557. српска црква супротставила се тим дезинтеграционим процесима, иако је и сама једва опстајавала у Отоманској империји. Јурисдикција њене духовне власти протезала се знатно ван њених граница, обухватајући и Угарску, Аустрију и Венецијанску републику. Сукоби ових држава са Турском претворили су већи део Балкана у узаврело подручје. Бројне миграције непрестано су мењале етничку карту, стварајући нове друштвене и политичке услове. Посебно је одбрамбени систем Угарске¹, Аустрије² и Венеције³, тзв. Војна крајина, одиграо важну улогу у друштвеним преображајима хришћана, а нарочито Срба, на чије обликовање је она деловала вишеструко, иако је основана због заустављања турског продирања ка западу. Било је то дуговечно устројство, које је трајало од XVI века све до 1881. године, када је Војна крајина ушла у састав Хрватске.

Историја ових миграционих кретања одавно је предмет научних истраживања, посебно хрватске⁴ и српске историографије⁵, а од скора њом се занима и страна наука⁶. У тешким друштвеним и политичким условима, Срби су као своју велику тековину изборили ослобођење од укмећења. Створени су „војници сељаци”, којима је било поверено чување државне границе и спречавање турских упада. Таква Војна граница захватила је и добар део феудалних поседа хрватских великаша Зрињских и Франкопана. Ослобађање војника сељака, махом Срба, од дажбина, изазвало је бројне протесте чак и Хрватског сабора, посебно због захтева хрватских сталеза да новонасељени Срби буду обухваћени кметовским обавезама и да им се одузму граничарске привилегије. То незадовољство утицало је на односе у целокупној Војној крајини, уносећи у живот српских граничара неспокојство и сталне сукобе.

Масовно иселавање Срба на територију данашње Хрватске у XVI веку не значи да они нису били присутни на тим просторима и пре тога. Познато је да је господарица Медведградске тврђаве на Загребачкој гори била Српкиња, грофица Кантакузина Бранковић⁷, жена Улриха II Цељског. Она се помиње у једном Апостолу који је 1454. писан у Вараждину, у циљској области,⁸ као кћер смедеревског деспота Ђурђа Бранковића. Српска насеља у Славонији појачавају и збегови из Босне и Херцеговине

који су прелазили на аустријско тле, у почетку под вођством својих династа, а доцније и народних вођа. Владислав Херцеговић преселио се са својим људима у Западну Славонију 1467–1470. године, а том приликом донели су са собом и неке обичаје своје црквене организације. Овај „племић од Св. Саве” помиње се као старешина (праепоситуе) цркве св. Богородице код данашњег села Глоговнице под Калником.⁹ Прва црквена организација Срба у Аустријској и Хрватској Крајини основана је током XVII века, под именом Ускочка, Вретанијска или Марчанска епархија, са седиштем у манастиру Марчи. Када је 1699. године доња Славонија поново ушла у састав Аустрије, дошло је до спајања Пожешке епархије у тзв. турској Славонској Крајини, основане још у XVI веку, са Марчанском. Из тих двеју епископија на територији старе Славоније настала је 1710. године¹⁰ Пакрачка епархија, која је била у саставу новоосноване Карловачке митрополије. Историјски извори располажу великим бројем сигурних података из којих се може сагледати положај Срба граничара и њихових страних команданата, који су заменили народне кнезове. Један такав податак потиче од 13. фебруара 1613, када велики капетан петрињски гроф Фрањо Ердељи извештава бискупа Александра Микулића да је српским (влашким) кнезовима забрањено да му дођу у Загреб, јер морају остати у Крајини као војници, а не као бискупски поданици. Он каже: „Niti ie za sse obracham, da bi mi kmetuvali, negho da krainam milostivnoga roglavnika z ruskim i szabliom sluze.”¹¹ То су била времена у којима се присуство Срба у Загребу не потврђује поузданим историјским доказима, иако постоје сведочанства о њиховим повременим боравцима. У минеју који се налазио у Костајничкој цркви, постоји запис који говори о једној владичанској посети Загребу. У њему се каже: „лѣта 1742. гъ ан. 27. въ средѣ поидохоумѣ, из Костајнице пѣт Загрева с кензови и господари коа вароши с господаром Лазом и Божом, и придосмо ѝ Загрев того 30. И 2гъ дна Фев. имехом абденцію при его сѣти господиња Бискупа Бранюга. Тогда и книшка сѣа ѝ Загревѣ обнови сѣ фев. 3гъ. Плесѣй Андрейевѣкъ митроп. Костајници Лики же и Корвави”.¹² На основу састава ове делегације загребачком бискупу, може се закључити да је реч о сукобима представника католичке цркве, као феудалног господара, са српским граничарима који су се позивали на царске привилегије противећи се укмећивању. Такви проблеми јављали су се само са Загребачким каптолом, нису се односили и на други део Загреба, на краљевски слободни град Грич, којим су владале грађанске власти. У те градове се није могло лако ући, ни постати

Златна була, исправа којом је краљ Бела 1242. узвисио Загреб (Градец) на слободни и краљевски град

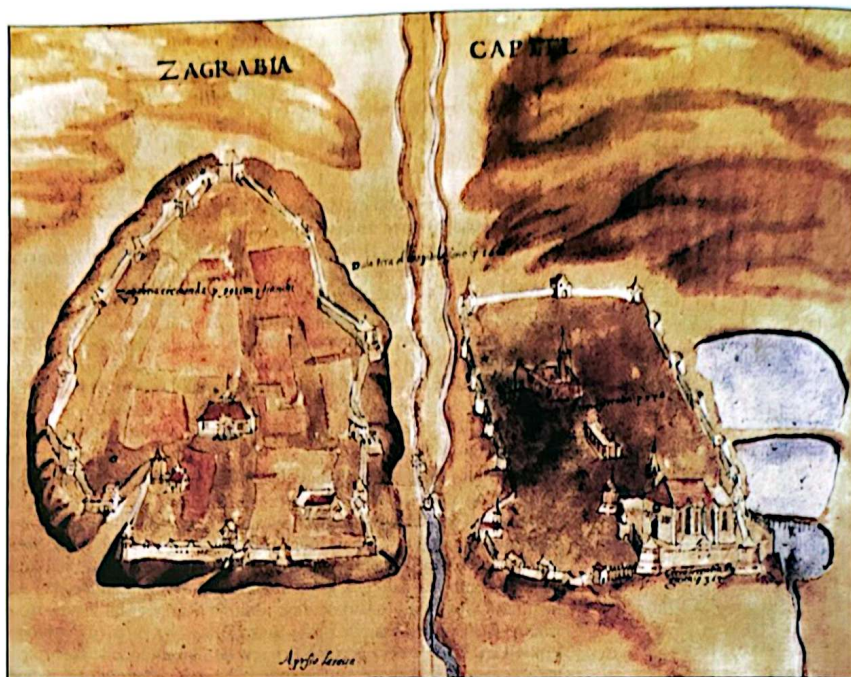
пуноправним чланом општине. Златном булом краља Беле III, од 16. августа 1242. Загреб је постао град у јавноправном смислу ондашњег феудалног поретка. Био је то „civitas libera regia in monte Grech”.¹³ Та привилегија није обухватила и други део града, Каптол, којим је владао бискуп још од 1094, када је Угарски краљ Ладислав I основао загребачку бискупију. Одвојене самоуправе Грича и Каптола и њихов неједнак економски положај изазивали су честе сукобе, не ретко са крвавим исходом. Сем економских разлика, ове општине су раздвајала и различита политичка опредељења. Та подељеност имала је за последицу политички расцепкану читаву Хрватску, која тада још није имала културно, економско и духовно средиште. Уједињавање хрватских земаља догодило се тек од средине XIX века, када је национална свест Хрвата значајно сазрела. Било је то време када је Павао Штос 1830. године певао:

Bre i svoj jezik zabit Horvati,
hote ter drugi narod postati,

док је илирски песник Јосип Кундек опомињао:

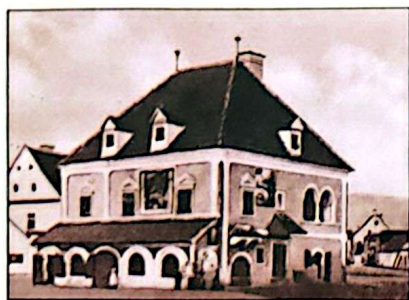
A se zdižu mladi, posluju marljivo,
ter podižu v starih kaj bilo vgasljivo.¹⁴

НАЈСТАРИЈИ ПЛАН ЗАГРЕБА И
КАПТОЛА

У аустријској држави су на свим странама ницале мале урбане целине, које су тежиле да држе корак са „великим светом”. Из такве урбане традиције развио се и Загреб, као главни град и средиште политичког, привредног и културног живота Хрватске. Његов нагли развој подстакнут је и илирским покретом, тежњама ка националном препороду свих Хрвата. Славко Гавриловић закључује да „у доба илирског препорода више загребачких Срба – трговаца и интелектуалаца имало је истакнуту улогу у друштвено политичком животу Хрватске.”¹⁵ Положај Срба у Хрватској најтачније је оценио Иван Кукуљевић-Сакцински октобра 1846, у скупштини Вараждинске жупаније. Он је тада рекао: „...Какових су заслугах за домовину, владу и народност герчке вере исповедници стекли? У њихових рукух стоји већа страна индустрије и трговине у нашој држави и Угарској и у њиховој верности стоји понајвише обрана граница турских и руских, као што је негде стајала и граница млетачка. Они су у најпогибелнија времена, са свими могућим силама бранили домовину, владу и ред против бунтовником домаћим и непријатељем вањским; те од њих се је напoкон сачувала света наша народност.” Па даље, каже: „...Из тога свега може се закључити, и отворено пред целим светом рећи, да би пропала била народност наша код свега народа, да је није сачувало и уздржало крепка странка народа изповедајући веру герчку.”¹⁶ А на примедбу да Срби „не заслужују симпатије Хрвата, будућ’ да нису пријатељи културе”, Кукуљевић је одговорио да жали што мора тако нешто да слуша,

СТАРА КАПТОЛСКА ВЕЊНИЦА

„будући да је он сам својим изкуством осведочен, какова зрела нарав и бистри ум у простих људих, и какова ученост у осталој страни следбениках исте вере влада, тако да се искрено рећи може, да су они, што се народне културе или изображенна тиче, на много вишјем ступњу него ми”.¹⁷

У временима која су долазила, све су се ређе чуле овакве речи, у којима се још осећало полетно било раног илиризма.

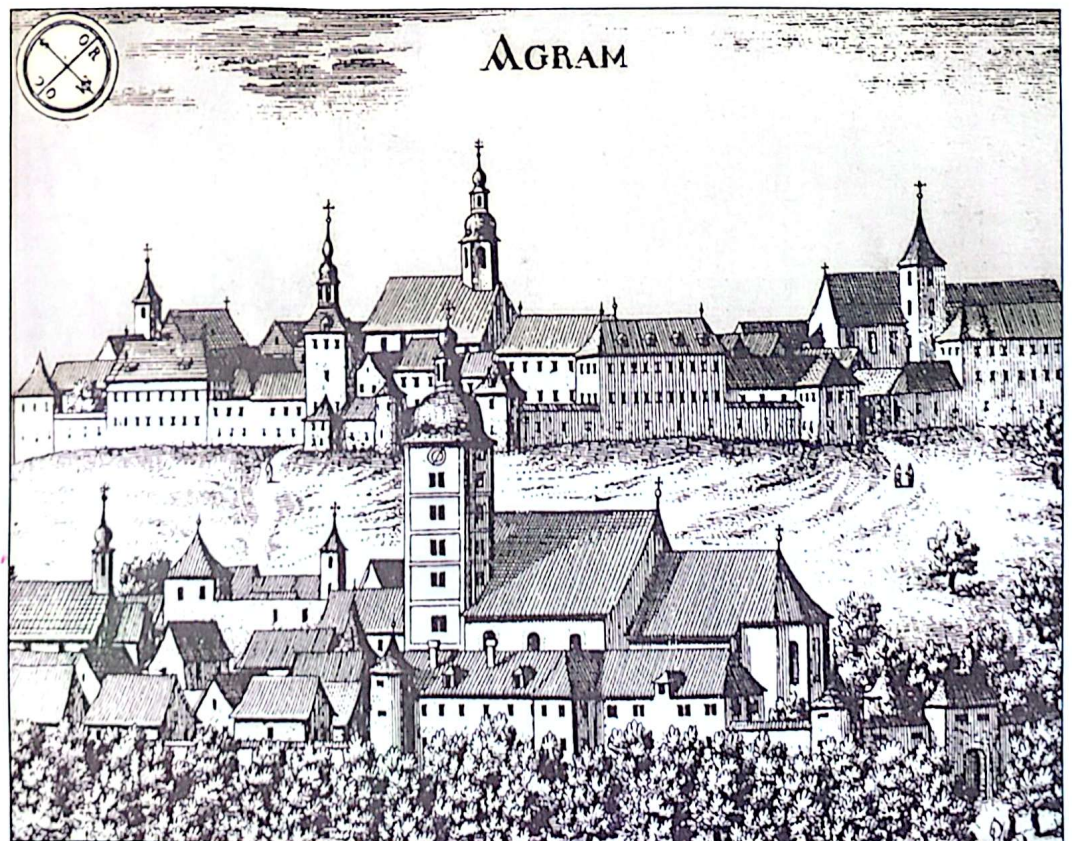
Загреб се током XVII и XVIII века потврдио као најважнији град Хрватске, али то није битно утицало да одмах преузме првенство у њеном животу. То доказује и податак да је године 1767. царица Марија Терезија основала краљевско вијеће (*consilium regium*), прву земаљску владу за Хрватску, одредивши јој

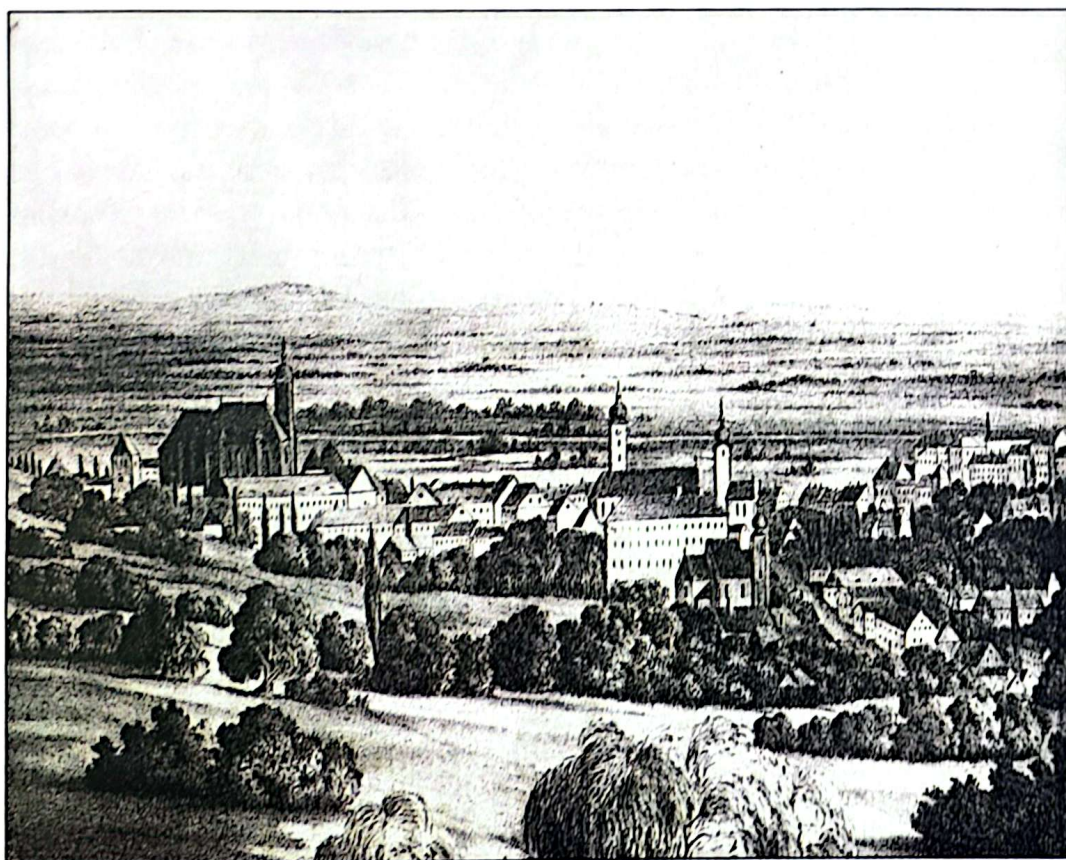
BIBLIOTEKA
NIKOLA D. CETINA
ZAGREB

Иван Кукуљевић Сакцински

за седиште Вараждин, „камо се стао навраћати сав јавни политички и културни живот”.¹⁸ Непостојање централног културног и политичког центра Хрвата, поред неповољних имало је и позитивне последице. Такво стање омогућило је читавом низу градова у Хрватској да стекну урбане форме живљења и ојачају грађански сталеж. О томе сведоче сачувани статистички подаци, који показују цветање заната и трговине, посебно житом. Томе је ишла у XVII веку у прилог и меркантилистичка политика маријатерезијанске епохе. Некадашњи једнонационални градови променили су етнички лик, што је само поспешило њихов развој. Узор оваквих развојних токова био је Беч, који се у XVIII веку развио у центар многих националности у великој аустријској империји. У градовима као што су Трст¹⁹, Инсбрук, Праг, Будим²⁰... јављају се етничке групе које живе у својим ужим срединама и према својим обичајима, што је тим градовима давало видљив космополитски печат. Тим процесима није одолео ни тада мали Загреб, разапет између привилегија стечених у средњем веку и новог доба, које се рађало у реформама раног јозефинизма и последњим годинама владавине Марије Терезије²¹.

Задивљује брзина прилагођавања досељеног православног живља новој средини и прихватања нових цивилизацијских облика, а да то није угрозило њихову припадност православној вери. Њихово насељавање омогућено је великим реформама и патентима цара Јосифа II, који је напредним идејама покушао да преобрази своју државу. У православном свету његове су идеје прихваћене са највећим одобравањем. У песмама га је величао и велики српски просветитељ Доситеј Обрадовић, на пример у песми *Пјсма о избављењу Србије* (испеваној у Бечу 1789).²² Православна самосвест која је имала снагу да издржи искушења у махом ненаклоњеној средини, спајала се са јачањем српске националне свести. У том кратком раздобљу јозефинизма, створене су добре основе са којима су Срби ушли у XIX век, у којем је најзад и српска држава обновљена.²³ Економски оснажени, просветом освешћени, Срби у Загребу током друге половине XIX века постепено постају српско духовно средиште зрело да преузме примат од Новог Сада, те српске Атине чији утицај слаби у време Баховог апсолутизма, а посебно у деценијама које су претходиле претварању Аустрије у двојну монархију 1867. године. За све Словене у Аустрији створени су тада нови изазови, којима су

ЦАР ФРАЊА ЈОСИФ I

пружани и нови отпори. У свим политичким кризама које су потресале Хрватску, загребачки Срби су постали чинилац који се више није могао занемарити.

Национална узаврелост у Загребу у XIX а посебно у XX веку не може се поистовећивати са средњовековним Градецом или Каптолом, где су еснафски и сталешки интереси и борба за средњовековне краљевске даровнице били изнад ондашњих националних осећања. Инсистирање на изразитом хрватству тог доба супротно је изгледу овог града током маријатерезијанске епохе и још више у епохи јозефинизма. О томе сведоче све статистике Загреба из XIX века, у којима се једва наслућују остаци феудалног Загреба. Градом су надмоћно владали цехови са својим статутима, који су штитили њихове сваковрсне интересе. Еснафски Загреб био је место које су сталним миграцијама попуњавале придошлице из целе Монархије, па и балкански хришћани, који су се исељавали из Турске. Те промене, а посебно оне које су водиле буђењу националне свести, везују се за хрватски препород у Илиризму, када се решава и основно питање националног опстанка, а то је утврђивање књижевног језика. Лутање између илирског језика и домаћих, кајкавских дијалеката отклоњено је прихватањем назива за језик „хрватски”, што је битно одредило друштвене и културне развојне путеве хрватскога народа.

У модерној хрватској националној свести једва су видљиве клице будућих хрватско-српских сукоба. Они почињу када су хрватске грађанске партије преузеле барјак националне борбе и отпора, у првом реду према Мађарима. Те партије су негирајући српски народ у Хрватској чак и у одлукама Хрватског сабора, превиђале чињеницу да су и Срби у свом политичком развоју пролазили кроз исте разне, па и револуционарне фазе, у којима се

ГРАЂАНСКА И ВОЈНА СЕВЕРНА ХРВАТСКА НАКОН УГАРСКО-ХРВАТСКЕ НАГОДБЕ

обликовала и учvršťивала и њихова национална свест. Јачање хрватске националне свести нужно је јачало и националну свест Срба, који су се противили асимилацији и њиховом проглашењу за политичке Хрвате. Следећи корак у спорењу односио се на територијалне претензије. Јабуку раздора и Хрвати и Срби видели су и у Босни. Тај спор заоштрила је најпре окупација Босне и Херцеговине 1878, а затим и анексија 1908. године. Уместо национално подељене Босне, Хабзбуршка држава одлучила је да мултиетничку Босну integriше у јединствену државу, што је монархију довело на ивицу рата са Краљевином Србијом. Анексиону кризу је окончао њено руско признавање, после којег је уследило и српско. За аустро-угарску политику, босанско питање је представљало прилику за подстицање хрватско-српских спорова, који су привремено били потиснути као резултат победоносне политике коју је после Ријечке и Задарске резолуције покренула Хрватско-српска коалиција. Био је то тренутак када се, бар привремено, из хрватске политике повукла њена стара идеја о хрватској државности, која је Хрватима била главно упориште у борби против мађарске хегемоније и мађаризације Хрватске, по већ опробаној формули стварања „политичких Мађара”. У лавиринту ових сукоба, В. Крестић је са изванредном прецизношћу временски тачно омеђио критичне тачке српско-хрватских односа. После препородног заноса Илираца, нису се могли видети сви националистички заноси настали на изворима утврђивања хрватске државности. У том раном процесу, Срби још нису означени као сметња конституисању хрватске нације. Они то неће бити ни за време а ни после револуције 1848. године. Током Баховог апсолутизма политичка сцена Хрватске се променила, одбрана националних интереса постала је основна идеја водиља хрватске политике. Односи су се заоштрили и у време претварања Аустрије у двојну Монархију, што је повећало мађарске тежње ка својој великој држави од Подунавља до Јадранског мора. Целокупни политички живот у Хрватској тога времена одвијао се у знаку отпора и одуговлачења признања Хрватско-угарске нагодбе. У тим деценијама хрватска политика је иступала са различитим ставовима у погледу потврђивања српске нације као равноправног фактора са Хрватима, о чему је у више махова одлуке доносио и Хрватски сабор. Хрватско-српски односи заоштравају се и у време укидања Војне границе. То је битно утицало не само на живот Срба у Аустро-Угарској, већ је имало и шире српско значење, посебно после припајања Војне границе Хрватској 1881. године. Та година је истинска прекретница српске политике. Та

ЦАР ФРАЊА ЈОСИФ II
У СРПСКОЈ ЦРКВИ У ЗАГРЕБУ 3.
(15) ОКТОБРА 1895.

БАН, ГРОФ ДРАГУТИН
КУЕН-ХЕДЕРВАРИ

да је Загреб за неко време преузео водећу улогу у политичком животу Срба у Хрватској. Срби су у Хрватској до присаједињења Крајине били релативно малобројни, чинили су 14% укупног броја становника. Уједињењем Крајине са цивилном Хрватском њихов се број повећао на 26,3%, па су тако 1883.²⁴ у Хрватском сабору имали 28 посланика, што у политичкој борби није било занемарљиво. Њиховој снази треба додати и концентрацију српског капитала, посебно у Загребу, оснивање привредних организација, јачање српских политичких партија, што све потврђује да су Срби постали значајан део хрватске политичке сцене. Њихов успон у свим областима јавног живота био је очевидан и довољно јак да изазове гнев политичких противника, посебно хрватске деснице. Део српских политичких успеха био је резултат

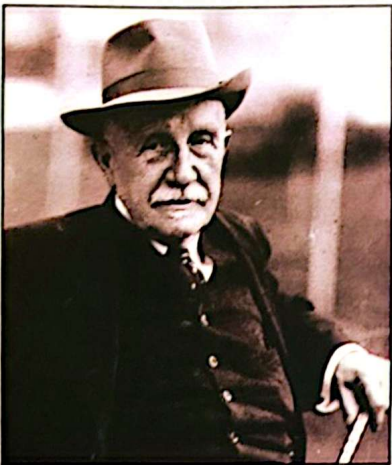
веште политике њихових вођа, нарочито после Хрватско-угарске нагодбе, када су Срби прагматично напустили ригидни став према угарској политици, што се видно одразило на њихов целокупни положај током дуге владавине хрватског бана грофа Куена Хедерварија. Праведније оцењивање српских мађарона, њиховог патриотизма и покушаја да се снађу у политичком тренутку у коме је настала двојна монархија је са ове историјске дистанце не само могуће, већ свакако и неопходно.

Смењивање бољих и горих периода српско-хрватских међусобних односа, било је условљено са више чинилаца. То су била кретања у феудалној епохи а и у грађанском друштву, која су све чинила да формулишу и одбране своја схватања хрватске државности и територијалне целине. Негација српског народа у Хрватској и покушаји да се они прогласе Власима, морали су да изазову реакцију која је имала подршку чак и аустријске државе. Царској власти је било јасно да су, због сталне турске опасности, важнији државни интереси него они које су заступали хрватски сталези. Врхунац овог сукоба представљала је „урота Зринског и Франкопана”, великаша који су бранећи своје сталешке интересе одбацили државне, оличене у аустријском цару. Њихово страдање протумачено је као страдање за националне, хрватске интересе у отпору германизацији и мађаризацији. Аустријанци, а ни Мађари, нису схватили да је време оваквих борби истекло, да оне представљају наговештај државног краја до којег је и дошло 1918. године.

Окупација а затим и анексија Босне и Херцеговине, унеле су нове, све оштрије неспоразуме између Хрвата и Срба око тога, коме припада ова бивша турска провинција. Са овим питањима јачале су и тврдње хрватске деснице да су Срби „политички Хрвати”. Оштрицу тих напада отупило је стварање Хрватско-српске коалиције и њена победа на изборима за Сабор. Њена издржљивост у политичким менама пред и за време Првог светског рата, могла је да представља добар почетни политички капитал за стварање Краљевине СХС. На жалост, у послератним политичким сукобима он је брзо и лако потрошен. Стари сукоби различитих узрока су лако разорили крхко ткиво нове државе, која за све време трајања није успела да пронађе чвршћу формулу свог опстанка. Са посебном снагом су ти сукоби избили после слома Краљевине Југославије 1941. године, као и одлуке сила осовине да успоставе „Независну државу Хрватску”. Као да је тиме потврђен став Збигњева Бжежинског (Zbigniew Bzezinsky) да се „историја није завршила, она се згуснула”. У том згушњавању, на

Последња седница Хрватског Сабора, 29. октобра 1918. под председништвом др Богдана Медаковића

Др Богдан Медаковић

посебно трагичан начин на нашем етничком простору траје период НДХ, када је до пуног изражаја дошла „политика организованог лудила”, како ју је назвао З. Бжежински. Био је то одјек општег стања у Европи, зараженој истом болешћу. Срби са територије НДХ били су изложени геноцидном страдању и планском уништењу, којим је коначно решавано српско питање у Хрватској. Продужен је живот правашко-франковачкој идеологији, која је наставила да живи и у време социјалистичке Југославије, где је легално и отворено ширена међу кадровима КП Хрватске. Њено повремено сузбијање било је без стварне жеље да се она политички порази, па је она у Хрватској увек изнова проналазила заштитнике на разним странама јавног живота. Тај латентни франковлук није остао без последица по Србе у Хрватској, чије је прво поратно политичко руководство било саучесник у губљењу права српског народа као конститутивног народа у Хрватској.²⁵ Срби су, без обзира на мањину коју су представљали, у Титовској епохи били потпуно изједначени са већинским, хрватским народом. За Србе у Загребу, а и у целој Хрватској, укидање српског културног друштва „Просвјета”, тог симбола српске просветне и културне свести, био је тежак ударац. Најпре је рад друштва „замрзнут” од 1971. до 1980, да би затим од 1980. до 1990. друштво било и формално укинута због „неактивности”, што најбоље илуструје тадашњу „атмосферу политичког лицемјерства”²⁶. Слично је било и са Музејом Срба у Хрватској, који је престао да постоји као самостална установа, постао је само „одјел Повијесног музеја Хрватске”. Свако повезивање Срба у Хрватској са Србима на другим просторима спречавано је под геслом: „нема вертикалног повезивања”, а са тим ставом, на своју срамоту, сложило се и тадашње политичко руководство Србије.

Историја српско-хрватских односа само потврђује у којој је мери тешко извући истину испод многих наслага различите природе које су одређивале и усмеравале развој националног освешћивања и Срба и Хрвата. То је најчешће била одбрана од покоривања туђинској власти Угарске, а касније и Аустрије. Хрватски историзам разликује се од српског. У њему непрекинуто преовлађује идеја хрватске државности, свест о историјском праву чије је средњовековно порекло прилагођавано друштвеним променама XIX века. Српски историзам, који је подстицала још Пећка патријаршија, био је усмерен ка обнови српске средњовековне државе, ка повраћају бар дела њене некадашње територије. Тиме би се постигло духовно уједињење свих делова разбијеног српског народа и потврдила идеја српске државности, под јурисдикцијом

обновљене Пећке патријаршије. Променљивост хрватске политике у XIX веку била је условљена укупним државним оквиром, у којем је Хрватска троједница представљала само мањи део. Због тога су Хрвати често мењали однос према Србима, подстакнути прагматичним разлозима. Хрватски политичари у XIX веку, бранећи своје националне интересе од Мађара, користили су исте методе које су ови примењивали тежећи да немађарске народе претворе у „политичке Мађаре”. Захтеви да се Срби у троједници претворе у „политичке Хрвате” вређали су српску самосвест и стварали отпоре који су само умножавали сукобе, чија је суштина била негирање српске националне посебности у Хрватској. То је било кључно питање многих сукоба у страначком животу друге половине XIX и почетком XX века²⁷. Срби као да су потврђивали речи судије Иваничке крајине војводе Ђурђа, који је молио загребачког бискупа Винковића да ослободи десетине досељених Срба: „да би влашких синова не било, пусте би Крајине биле, него се с њима крајине бране и потпирају, и они су ти како један штит”²⁸.

Као пример којом брзином могу да избију хрватско-српски неспоразуми може да послужи и збирка *Хрватских народних џјесама* у издању Матице хрватске. Она је подстакла Ватрослава Јагића да у писму Фрањи Рачком од 4. марта 1887. из Беча, поручи: „Тако је Матица хрватска изазвала својом одлуком да изда некакве 'хрватске народне пјесме', читаву буру страха, да ћемо и то благо отети Србима. Ја збиља и сам мислим да код народне епске поезије не би требало сувише истицати хрватско име, јер што је било некоћ старих хрватских мотива, чини се да је пропало под навалом нових сижета који су долазили с Турцима с Истока. За то ја бих и ту био за крпеж, те бих пјесме назвао хрватско-српским или српско-хрватским, или би их штампао ћирилицом.”²⁹

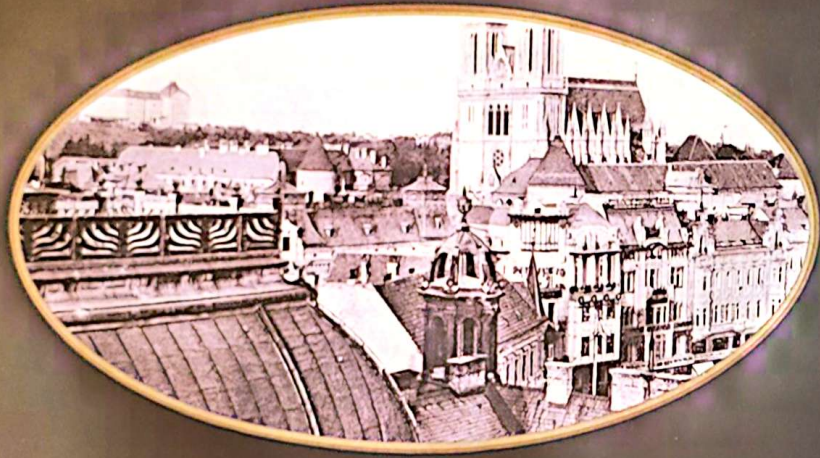
Задатак ове књиге није да се подробније упушта у замршена питања хрватско-српских односа, почев од доласка Срба у средњовековну Хрватску па све до 1941. године, када су ти односи окончани на најтрагичнији начин. Све што следи у њој, представља покушај да се добије приближна слика о присутности и деловању Срба у метрополи Хрватске, довољно јасна да се схвати српско учешће у токовима тамошњег грађанског друштва. У њему су, у бурним политичким приликама онога времена, биле неизбежне недоумице и међусобни неспоразуми. Ова књига би испунила свој циљ уколико би подстакла млађе нараштаје истраживача на нова открића и закључке, који би омогућили писање озбиљне научне синтезе о овом питању. Хрватско-српски односи то у пуној мери заслужују.

- 1 А. Ивић: *Историја Срба у Угарској*, Радослав Лопашин, *Споменици Хрватске Крајине I*, Загреб 1914; А. Ивић: *Миграције Срба у Хрватској*, Насеља, 49, Београд 1923; исти, *Из прошлости Срба Жумберчана*, СКА, Споменик LVIII, Др Јосип Мал, *Ускочке сеобе у словенске покрајине*, Љубљана 1924; Славко Гавриловић: *Литература и извори за историју Војне Границе у Јужној Угарској и Славонији од XVII до средине XIX века*, Зборник Матице српске за историју број 36/1967.
- 2 Мане Грбић: *Карловачко владичанство I, II, III*, Карловац 1891. и 1893.
- 3 Јов. М. Томић: *Српска насеља у млетачкој Далмацији*, Ниш 1915.
- 4 Федор Моачанин: *Преглед историје Војне Крајине од XVI до XVII вијека*, у књизи *Вјешром вијани*, Загреб 1971, 83–101.
Драго Роксандић: *Срби у Хрватској од 15. стољећа до наших дана*, Загреб 1991. Адам Прибићевић: *Насељавање Срба по Хрватској и Далмацији*, Виндзор 1955.
- 5 Прота Милан Радека: *Горња Крајина – Карловачко владичанство*, Загреб 1975. и *Кордуи у прошлости*, Загреб 1989.
- 6 Günther E. Rothenberg: *Die Österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*. Wien 1970; Kurt Wessely: *Zur Bibliographie der Militärgrenze. Österreichische Osthefte, Jahrgang 13*, Wien 1971, Heft 3, 298–259; Rupert von Schumacher, *Des Reiches Hofzaum*, Berlin s.d.
- 7 Момчило Спремић: *Десет ђураћ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- 8 Д. Медаковић: *Белешке о српској уметности у областима старе Славоније и Хрватске*, Старице V–VII, Београд, 1956, 317–330.
- 9 Радослав М. Грујић: *Пакрачка епархија, Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Нови Сад 1930, 9.
- 10 Д. Медаковић: *О српској уметности... прештампано из Старице*, у књизи *Пућеви српског барока*, Београд, 1971, 228.
- 11 Славко Гавриловић: *Грађа за историју Војне Границе у XVII веку*, књига II, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа књ. XXXIV, Београд 1997, 8.
- 12 Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, књ. IV, Ср. Карловци 1923, Запис број 7814.
- 13 Dr Fedor Breitenfeld: *Zagreb, Kraljevski i slobodni grad na brdu Grech*, прештампано из Ревје „Загреб”, Загреб М.С.М. XXXV, 47.
- 14 С. Мусулин: *Прва загребачка гимназија 1607–1932*, Загреб 1932, 11.
- 15 Славко Гавриловић: *Училиште Срба у друштвеном и политичком животу Хрватске и Славоније у првој половини XIX века*, Глас CCCLIV, Одељење друштвених наука књ. 6. Београд 1988, 6.
- 16 С. Гавриловић, н.д. 14.
- 17 Исто.
- 18 Василије Крстић: *Загреб – политичко средиште Срба у Аустро-Угарској*, Зборник о Србима у Хрватској I, Београд 1989, 19.
- 19 Дејан Медаковић – Ђорђе Милошевић: *Летопис Срба у Трсту*, Београд 1987.
- 20 Душан Ј. Поповић: *Срби у Будиму*, Београд 1952.
- 21 Eduard Winter: *Der Josefismus und serbische Geschichte*, Brün 1945; Hans Magenschab: *Jozef II*, Graz 1979; Horst Haselsteiner: *Josef II und die Komitate Ungarns*, Wien 1983; Мита Костић: *Досијеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1952.
- 22 Др Георгије Михаиловић: *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 208–209.
- 23 Дејан Медаковић: *Идејне пријеме српског устања*, Даница за год. 2004. Београд 2003, 59–73.
- 24 Василије Крстић: *Загреб – политичко средиште Срба у Аустро-Угарској*, Зборник о Србима у Хрватској, I, Београд 1989, 92–95.
- 25 Чедомир Вишњић: *Кордунашки процеси*, Загреб 1997. и *Партизанско летовање*, Загреб 2003.
- 26 Разговор са Светозаром Ливадом; *Посртање разума*, Просјета, нов. 1994. 6.
- 27 Василије Крстић: *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1999, 57.
- 28 Љуб. Ковачевић: *Срби у Хрватској и велеиздајничка парница 1909*, Београд 1909, 57.
- 29 В. Јагић: *Спомени мојега живота*, II део (1880–1923), Београд 1934, 167. Крстић, н.д. 77–78.

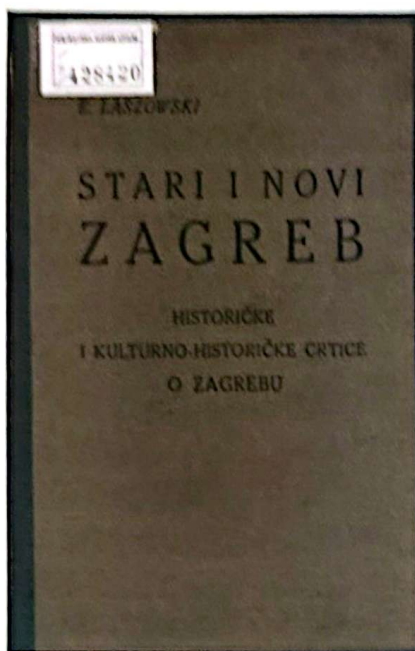
ИСТОРИОГРАФИЈА

бимна литература у којој се помиње присутност Срба у Загребу, њихов развој и постепено уклапање у друштвени живот града, до данас још није научно оцењена. Старији хрватски извори углавном потврђују долазак српско-грчког православног живља и њихово насељавање после патента о толеранцији цара Јосифа II. У току XIX века подаци су одређенији а процене односа у којима Срби учествују свеобухватније. У XIX веку су и Срби и Грци постали пуноправни грађани Загреба, а њихово учествовање у јавном, привредном, културном и политичком животу постаје нераскидиви део градске историје. Хрватска историографија је готово избегавала да се ближе упусти у оцењивање доприноса православног живља развоју Загреба, иако су познати бројни такви примери. Поједина раздобља и посебна политичка борба Срба у Хрватској, тек недавно су потпуније оцењени у српској и хрватској историографији, у радovima Василија Ђ. Крестића¹, Славка Гавриловића², Васе Богданова³ и Јарослава Шидака⁴. Захваљујући њима, слика о улози православних Срба, Грка и Цинцара у политичком животу Хрватске много је јаснија. Протумачене су многобројне борбе које су вођене још од Гајевог хрватског препорода па све до сукоба са мађарским властима после Аустро-угарске и Хрватско-угарске нагодбе. Биле су то борбе да се провереним историјским доказима потврди историјско право Хрватске, легитимитет и легалитет њене државности. У тим настојањима Срби су често наступали као савезници Хрвата, још у време Гајевог илирског покрета, који је дао многе примере те сарадње. Славко Гавриловић закључује да: „у деценији пред револуцију 1848, српско грађанско друштво није остало по страни од национално-политичких акција у Хрватској. Новчаним доприносима појединаца и група оно је давало свој обол стварању фондова за Народно позориште, Народни дом, Матицу илирску, Музеј, читаонице, а учествовало је и у манифестацијама којима се тежило буђењу народне свести и јединству Хрвата и Срба”.⁵ Када је, на пример, почело прикупљање прилога за Матицу илирску 1842. године, овој се акцији прикључио бележник при Банском Столу у Загребу Василије Николић, приложивши 25 форинти сребра, а 1847. своје акције поклања „Народном дому”.⁶ Велики одзив Срба био је и приликом прикупљања прилога у акцији „принесци по два крајцара сребра од главе за главницу Народног музеума”. У томе су предњачили загребачки Срби – трговци, занатлије, шпедитери, конобари, бербери, калфе, чиновници, учитељи и свештеници.⁷ Новине тога доба пружају бројне доказе о свим

Лашовски, СТАРИ И НОВИ
ЗАГРЕБ

претама јавно исказане солидарности, која сведочи о постојању већ формиране грађанске свести.

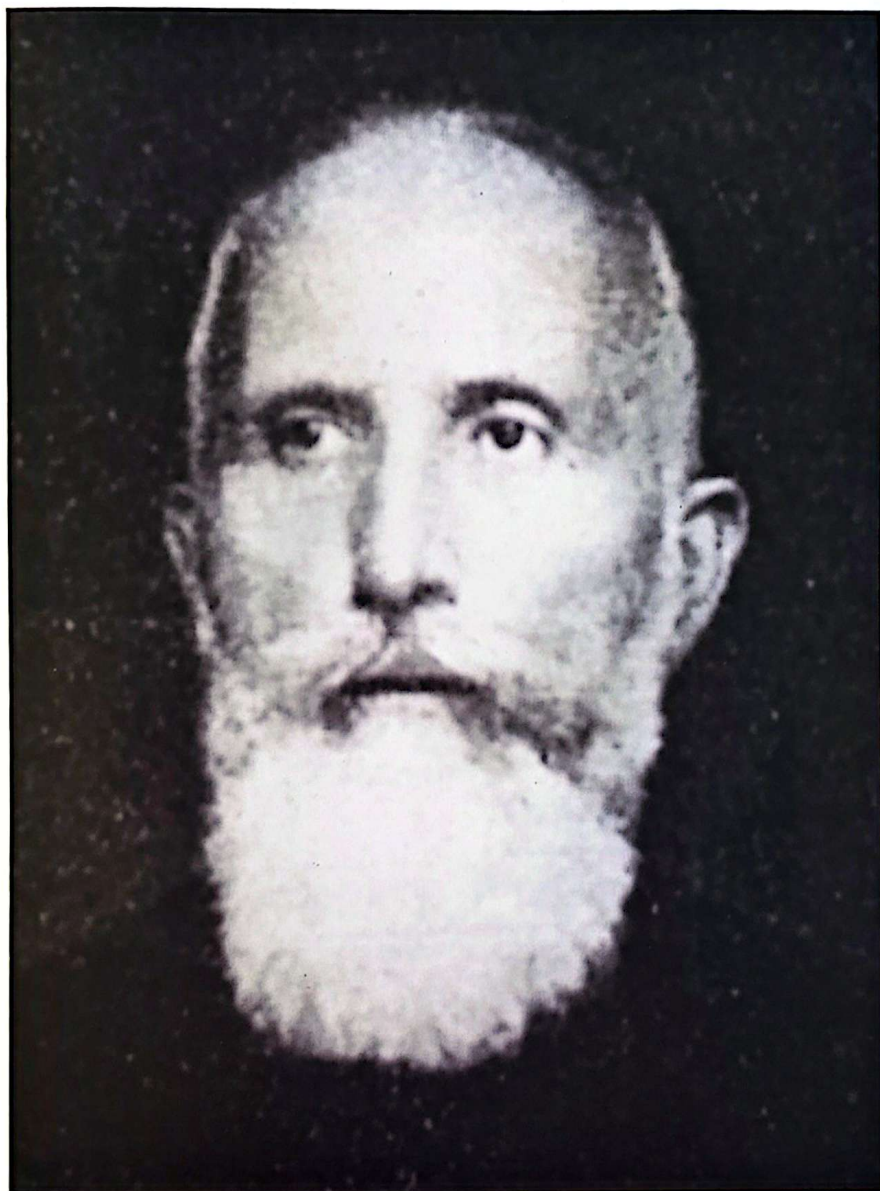
Развој хрватске историографије је од велике важности за познавање српске присутности у јавном животу Хрватске и Загреба. Значајне прилоге овом питању дао је Е. Ласовски (Laszowski) у књизи *Стари и нови Загреб. Хисторијске и културно-хисторијске цртице о Загребу*, (Загреб 1925). Користећи богате архивске фондове, његова расправа о зачетку православне црквене општине у Загребу⁸ је први сажети прилог о овој теми у хрватској историографији.

Сличан, сажети текст о истој теми објавио је 1931. загребачки свештеник Димитрије Витковић,⁹ а драгоцен је и његов прилог „Срби у Загребу”.¹⁰ Најважније Витковићево дело је постхумно објављена књига „Српска православна црквена општина, парохија и школа у Загребу”,¹¹ која даје потпуни приказ развоја ове општине, са провереним архивским подацима о њеним одборима, добротворима, школи и са статистичким прилозима од 1780. до 1931. године. Тиме је Витковић на најлепши начин заокружио своју пастирску бригу о загребачком православном живљу и дао незаобилазни прилог његовој историји. Са методске стране, ова књига далеко превазилази уобичајене шематизме црквених општина у Карловачкој патријаршији, у којима је тежиште на летописачком казивању. Витковић је верни хроничар епохе у којој је службовао, најпре као привремени духовни помоћник парохиу оцу Амвросију Павловићу од 1908. до 1922, када је именован за администратора парохије, а за пароха је изабран 1924. Судећи по претходно објављеним деловима његове књиге,¹² види се да је он задатку да напише целовито дело о животу српске православне црквене општине у Загребу приступио систематски, ослањајући се на проверене документе. Године 1941, због терора усташке државе деловање црквене општине замире, а њена имовина тешко страда. Срећом, Витковићев рукопис у рату није пропао, па је књига објављена постхумно 1985, уз очување изворне верности оригинала.

Податке о Србима у Загребу доноси и историчар Вјекослав Клаић.¹³ Према његовим истраживањима, почетком 1913. Загреб је, заједно са војним гарнизonom, бројао 82.500 становника. Тај број је добијен на основу пописа из 1910. године, када је град имао 74.703 грађанских и 4.335 војничких житеља. По народности, до 60.000 били су Хрвати а близу 4.000 Срби.¹⁴

За историју Загреба од велике су важности и проучавања историчара Ђуре Сабоа (Szabo). Поред низа студија са наглаше-

ним културно-историјским погледом, изучавања прошлости Загреба крунисао је монументалним делом *Стари Загреб*.¹⁵ Он наводи да су православни житељи ушли у град тек на основу едикта о толеранцији цара Јосифа II, када им је омогућено да среде духовни живот у својој верској заједници.¹⁶ У једном детаљу загребачке историје, када пише „о једној старој кући и старим људима у Загребу”, Сабо открива познавање генеалогичке историје загребачких породица, полазећи од тога у којој су се мери дошљаци попут грко-цинцара интегрисали у постојеће загребачке породице и тако допринели његовом космополитском карактеру. Он није дубље улазио у испитивање корена загребачке асимилационе моћи, иако то питање заслужује научну пажњу. Српски живаљ намерно поми-

ПРОТОЈЕРЕЈ
ДИМИТРИЈЕ ВИТКОВИЋ

ње успутно, јер се тај живаљ прво тако потврдио у историји Загреба. Сабо се помирио само са чињеницом историјског постојања Срба у Загребу, а цео њихов унутрашњи живот је за њега остао на рубу друштвених збивања. Тако се десило да у Хрватској историографији Загреба недостаје читав важан блок о уделу Срба у процесу урбанизације Загреба. Бавио се и породицом грчког порекла Малин,¹⁷ чији су чланови играли значајну улогу у животу православне црквене општине, али су током XIX века асимиловани у Хрвате. На пример, Јован Малин је изабран за потпредседника православне црквене општине 22. марта 1843.¹⁸ Сабо закључује да су се ти Грци „које је судбина амо забацила, показали и те како

СОФИЈА, РОЂ. ДЕМЕТАР,
СУПРУГА ИВАНА К. МАЛИНА

вретни људи, те су се записали гвозденом руком у историји Загреба, а и цијеле Хрватске”, па даље „...а заправо су важне хрватске породице у најтешњу везу с тим Грцима дошле, жена Ивана Мажуранића Александрина била је рођена сестра Димитрија Деметра”.¹⁹ Дobar приказ о загребачким Грцима дао је Владимир Мажуранић у предговору „Теути”,²⁰ настојећи да истинито прикаже живот и рад свог ујака Димитрија Деметра, искреног илирца и хрватског песника. „На старом православном гробљу на Пантовчаку лежали су ти Малини, Деметри, Поповићи, под камењем на којем су били грчки натписи, већином забелешке да су спадали у демос Ксатиста”.²¹

Др Иво Малин,
влади́н саветник

Подаци о Загребу и његовом развоју дати су и у књијизи *Хрватски Загреб*, у којој су сакупљени краћи прилози више аутора. У уводној речи се каже: „Градови су у Хрватској настали у току повијесног развитка, њихово стварање и постанак изазвала је потреба и чињеница да је Хрватска, откад постоји, обиљжена припадношћу западу, да она није граница на којој престаје утјецај и власт запада... Напокон, била нам је жеља и приказати, како се је Загреб – и сви хрватски градови – развијао од почетка као хрватски град и како је кроз стољећа био признаван као првоборац хрватства, глава у борби за народно одржање и срце и око и мозак народа, срединте културе и политике, мјесто у коме се усредоточују сви настојања, тежње и покрети Хрватске, па је и данас његово име истоветно са свим што је хрватско”.²²

Хрватска историографија је ретко користила чињенице о присутности православног становништва, без обзира на сигурне историјске изворе.

Историја Срба у Хрватској одразила се и у српској историографији, иако још треба проучавати у којој је мери она успела да се отргне притисцима тадашњих дневно-политичких захтева.

Груписањем по методолошкој сличности, уочава се важност раздобља које се везује за погледе критичке школе Илариона Руварца. То је био почетак озбиљнијег писања о Србима у Хрватској, често супротстављен њиховом оспоравању или постојећивању са етничким Власима. За ова питања се код Срба јавља читав низ аутора. Треба споменути Алексу Ивића²³, Мане Грубића²⁴, а посебно Радослава М. Грујића²⁵, научника који се у

време загребачког веленздајничког процеса истакао као аутор књиге *Айолођија Срба у Хрватској*. Овим споменичким делом српске историографије Грујић је документовано оборио све наводе оптужнице против Срба и доказао њихову неверодостојност. Адам Прибићевић и 52 његова друга оптужени су да су били у вези са политичким друштвом „Словенски Југ” у Београду, које је пропагирало уједињење Хрватске, Славоније и Далмације са Србијом, у циљу стварања „велико српске државе”. Оптужница се позивала на нетачне историјске податке, тврдећи да се „у ширим слојевима народа а нарочито у сељаштву, прије више година ни знало за српско име, нарочито ни у оном дијелу народа који исповиједа грчко-источну вјеру”. Теза јавног тужиоца била је да Срби своју веру нису „називали православном, односно српско-православном, а камоли српском вјером”. До тог времена „није народ у овим краљевинама ни помишљао, да својом вјером веже – идентифицира – народност ’српску’, те да себе по самој тој вјери сматра и истиче ’Србима’, и дослиједно тому, да сав грчко-источни живаљ у овим краљевинама, негледећи на то да ли му је поријекло аутохтоно или румуњско-влашко, грчко или било које друго, означи српским народом, истовјетним са оним у Краљевини Србији”.²⁶ Грујић је са научне стране помогао да се овај режирани политички процес претвори у морални скандал не само власти у Хрватској, већ и Аустријске државе. Овај процес, намењен политичком уништењу Срба у Хрватској, претворио се у своју супротност. Грујић је истицао да српски народ у Хрватској не заслужује да буде лажно представљен и у таквом слепилу чак и оспорен као народ који има своју историју, идеје и митове, којима се вековима бранио од уништења. Живот српског народа не може се одвајати од историје народа са којим је вековима заједно живео.

Радови српских историчара који пишу о Србима у Хрватској, а посебно они у којима не одјекују оновремене политичке борбе Хрвата и Срба, морали би да доживе темељну анализу и разврставање по вредности.

Када је реч о хрватским радовима насталим у Загребу, предњачи И.К. Ткалчић²⁷. Радови на основу архивске грађе присутни су у радовима низа српских историчара, међу којима Душана Кашића²⁸, Федора Моачанина²⁹, Славка Гавриловића³⁰, Василија Ђ. Крестића³¹, Петра В. Крестића³², Сање Лазаревић³³ и Станка Кораћа³⁴. Заједнички закључак свих ових радова је значајно укључивање Срба у јавни живот Хрватске. Срби су се активирали у градским центрима као што је Загреб, у којем се најјаче

осећала снага пробуђеног хрватства. Ту је најјаче испољено и њихово пристајање уз Илирски покрет. Било је то време у којем се националне разлике још нису осећале у заоштреном облику. Оне су дошле до изражаја тек после револуције 1848. Срби су тражили приступ у градске магистрате, жупаније и скупштине, више школе и установе. Због тога не изненађује што су Срби у Хрватској и Славонији језик Хрвата сматрали својим језиком, а Троједну краљевину заједничком домовином, за чија ће се муниципијална права борити у жељи да и сами постану њихов део. Та права су и за њих била штит против мађаризације, која је представљала заједничку опасност.

Научна литература посвећена проблематици односа Срба и Хрвата је непрестано расла, али је на обе стране изостала синтеза, целовит поглед на збивања којима је била прожета српска и хрватска политичка мисао. За такву синтезу недостају многе предрадње, пре свега истраживања архивског типа. Недостаје и темељна анализа оновремених новина, које су биле најтачније огледало тадашњих збивања, упркос томе што су излазиле нередов-

но, са недоследном уређивачком политиком, зависном од дневних политичких промена. Данас чак и не постоје комплети неких тада незаобилазних новина. Са свим тим потешкоћама суочио се Василије Крестић, који је након вишедеценијског рада постао најзначајнији истраживач српско-хрватских односа, располажући не само знањима ерудите, већ и храброшћу да у својим радовима заступа пуну истину. Врхунац његовог истраживања представљају књиге *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији* (1848–1914) I и II Београд 1995, *Историја српске ишамје у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, *Историја Срба у Хрватској и Славонији* (1848–1914) Београд 1991. Он је имао снаге да закључи да су „радикалске тврдње о прикривеним намерама једног дела хрватских политичара, и то не само оних крајње десних, франкофуртимашких, биле основане и да је тежња за асимилацијом и покатоличавањем Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији била непрестана; да су при томе, од времена до времена, међана само средства којима се тежило, а на жалост и данас тежи истом циљу.”³⁵ Крестић је анализирао све фазе ове политике, откривајући иза њене превртљивости континуитет који је своје упориште имао у историјском праву Хрватске и ставу да су Срби политички Хрвати. Анализирао је и Штросмајерово југословенство, откривши његову праву, католичку и прозелитску основу³⁶. Важно је и његово просуђивање интерних српских борби између самосталаца и радикала, а касније и између Хрватско-српске коалиције и франковаца, зависне и од општих прилика Аустро-Угарске монархије. Из Крестићевих књига следи закључак да су Срби „сумњичени, оптуживани и суђени за то што их је историјски развитак учинио национално свесним Србима и то на хрватској државној територији, и што су се усуђивали да своја осећања националне и верске припадности јавно испољавају у средини која је показивала високи степен нетрпељивости”.³⁷ Ову нетрпељивост потврђује и Др Перо Гавранић у својој књизи *Политичка повјест хрватског народа*, Загреб 1895, који каже да је та мржња „додуше незгодна, али је врло разумљива. Тежња хрватска и тежња српска не бори се додуше с оружјем у руци, јер такве нам борбе не би дозволили наши садашњи господари, али зато борба итекако обстоји, и то подмукла, потајна, гадна борба једне екзистенције против друге, једног појединца против другог, без починка, без краја и конца. Да би Хрвати имали своју независну државицу као Срби, и да се не би требали ни од кога бојати, букнуо би за цијело рат између Хрвата и Срба, и тај би свакако био најпопуларнији.”³⁸

Овакво размишљање имало је у српском јавном животу за непосредну последицу оснивање нових српских институција, па и оних привредног карактера. Та друштва јављају се код Срба у Хрватској у готово пресудном тренутку, после укидања Војне крајине и прикључења њене територије цивилној Хрватској. То је за последицу имало стварање нове друштвене организације и укључивање привилегованих сељака-ратника у нове социјалне односе. Ако се овим новонасталим проблемима дода и убрзана урбанизација, са великим приливом новог градског становништва, постају јаснији ти нимало безболни друштвени потреси у Хрватској, појачани још и одређивањем њеног правног положаја у новоустројеној двојној монархији. Без обзира на политичку расцепканост српског народа и његових вођа, посебно у односу на основно питање, којим смером треба да крене српска политика у условима реформисане аустријске државе, чињеница је да су српски политичари урадили највише што су могли: изборили су признавање српских политичких права и неку заштиту угроженог националног идентитета. Када су се стишале жучне распре које су раширивале српску неслогу у условима опште народне угрожености, српско национално биће се незадрживо покренуло у правцу политичког напретка и реформи. Срби су политички сазревали и стицали самосталност која им је помогла да издрже искушења која су се јављала у држави у којој се све више осећала немоћ за озбиљније реформе, напредо са одсуством моћи да се спречи њена агонија.

Слутња о тој државној агонији битно је утицала на међунационалне односе у Монархији. Без обзира на њен нови двојни облик, политичке невоље нису заустављене. Повремено искрсавање аустро-мађарских неспоразума није остало без последица по положај словенских народа у Аустрији. У њој је постојала латентна политичка криза, за чије трајно решење царска влада није више имала ни снаге ни далековидости. Идеје да се криза реши тријалистичким обликом државе наилазиле су на велики отпор, најпре код мађарских политичара, а и код војних кругова у Бечу. Проблеми око уређења државе непрестано су се смењивали, наилазећи махом на политику оклевања царских власти, које су своју судбину све више везивале за немачке тежње продора на исток. Анексија Босне и Херцеговине представља изразити пример оваквих амбиција, да се надирањем ка истоку надокнаде губици које је Монархија претрпела на западним границама. Зато је с правом речено да је „двојна монархија желела да на овом простору заустави историју и сачува прошлост”.³⁹

- 1 Др Василије Ђ. Крстић: *Историја српске цркве у Угарској 1791–1914*, Н. Сад 1980;
- В. Крстић: *Ностабилистички и њихова политичка у Угарској и Хрватској, Сентандрејски зборник 1*, Београд 1987; Исти, *Загреб – политичко средиште Срба у Аустро-Угарској*, Зборник о Србима у Хрватској 1, Београд 1987; Исти: *О називу језика и прошлости Хрватске*, Зборник о Србима у Хрватској 1, Београд 1989; Исти, *Суштинска спорна питања Срба и Хрватиа током историје*, Глас Одељења историјских наука 5, Београд 1993.
- 2 С. Гавриловић: *Учеиће Срба у друштвеном и политичком животу Хрватске у Славонији у првој половини XIX века*, Глас, књ. 6. Београд 1988.
- 3 Vaso Bogdanov: *Srbi prema hrvatskom pitanju*, Pečat, knj. I/1939. Zagreb.
- 4 Jaroslav Šidak, Josip Horvat: *Politička povijest Hrvatske, prikaz*, Savremenik, br. 4, travanj 1937, Zagreb.
- 5 Славко Гавриловић: *Учеиће...*, 4.
- 6 Н.д. 5.
- 7 Исто.
- 8 Народна старина 4.
- 9 Свети Сава, календар, Загреб 1931.
- 10 Србобран за годину 1941, стр. 59–64.
- 11 Загреб 1985, Издање православне епархије загребачко-љубљанске.
- 12 Димитрије Витковић: *Српска школа у Загребу*, Календар „Свети Сава”, Загреб 1932.
- 13 Vjekoslav Klaić: *Zagreb 1910–1913*, Zagreb 1914.
- 14 Н.д. 7.
- 15 Izdanje knjižare Vasić i Horvat, Zagreb 1941.
- 16 Szabo, n.d. 70.
- 17 Gjuro Szabo: *O jednoj staroj kući i starim ljudima u Zagrebu*, Narodna starina XII; Isti: *Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća*, Savremenik, IX, god. 1914. 159–163, 214–218 i 259–266.
- 18 Д. Витковић: *Српска православна црквена оштина...*, 38.
- 19 Сабо: *О једној старој кући...*, 5.
- 20 Издање Матице хрватске из 1891. год.
- 21 Сабо, н.д. 6.
- 22 Hrvatski Zagreb, Zagreb 1940. 4.
- 23 Др Алекса Ивић: *Буне Срба под Аустро-Угарском монархијом*, Српско коло, народни календар 1924.
- 24 Карловачко владичанство, I–III, Карловац 1891–3.
- 25 Нови Сад 1909. Грујић, расправа: *Историјски значај Срба у Хрватској*, Библиотека српског културног клуба, год. I, бр. 2. Београд 1940.
- 26 Као прилог „Уставности” бр. 12. штампана је „Обтужница” коју је Кр. државно одвјетништво у Загребу дне 12. септембра 1908. подигло против Адама Прибићевића и 52 друга ради злочина веленздаје, 13. Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и десет двојице другова. Загреб 1909. У тој књизи је штампано 18 говора одбране.
- 27 I.K. Tkalčić: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* 296, 1889.
- 28 Др Душан Кашић: *Срби и православље у Славонији и сјеверној Хрватској*, Загреб 1967. Исти: *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971.
- 29 Моачанин: *Преглед историје ... Вјешром вијати*, Загреб 1971.
- 30 Славко Гавриловић: *Учеиће Срба...*, 4
- 31 В.Ђ. Крстић има низ важних радова о Србима из Хрватске, објављених у Зборнику о Србима у Хрватској. Посебно, *Загреб – политичко средиште Срба у Аустро-Угарској*, Зборник о Србима у Хрватској 1, Београд 1989.
- 32 Петар В. Крстић: *Српско привредно друштво „Привредник” (1897–1918)*, Београд 2002.
- 33 Александра-Сања Лазаревић: *Анастас Поповић (1716–1872)*. Просвјета нов. 1994, 42–104. Aleksandra-Sanja Lazarević: *Srbi u Hrvatskoj u svjetlu muzeografije*, Zagreb 1996.
- 34 Станко Кораћ је у више наставака обрадио књижевни фелтон Загребачког Србобрана и Новог Србобрана и своје радове објавио у Зборнику о Србима у Хрватској, САНУ, Београд.
- 35 Василије Крстић: *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, Београд 1991, 484.
- 36 Василије Крстић: *Бискуп Штиросмајер у светлу нових извора*, Нови Сад 2002.
- 37 В. Крстић: *Историја Срба*, 499.
- 38 Н.д. 341.
- 39 Гордана Кривокапић-Јовић: *Српска народна самостална штампа 1903–1914*, Загреб 2000, 74.

ЦРКВЕНА ОПШТИНА

Истински преокрет за живот Срба у Загребу представљао је патент о толеранцији Јосифа II од 29. октобра 1781, којим је овај просвећени владар преобразио целокупни верски живот у Аустрији. Ту велику повластицу су Срби одмах искористили, посебно трговци, који су и раније почели да се стално насељавају у Загребу, иако њихов положај није био правно регулисан. Осећајући да су са овим православним живљењем, међу којима су поред Срба били и Грци, стекли конкуренте, загребачки трговци су одмах покушали да спрече њихово стално насељавање. Такав захтев упутили су на три стране: кр. Намесничком вијећу, свом епископу Јосифу Галуфу и градеком поглаварству на брду Градецу.¹ Набрајајући имена досељених трговаца, тужиоци наводе да их има већ 28, али ће их ускоро бити и до 30, „који су сад примљени само као странци (гости), но убрзо ће они довести и своје жене и дјецу, па ће на послетку тражити да у мјесту подигну и своју властиту цркву, да имају и своје свештенике, и то ће и добити”.² Отпор староседелца, који су тешко примали државне реформе незадовољни због губитка свог монополског положаја, није могао да спречи извршење царске воље. Узалуд су биле борбе против православних трговаца који су са собом донели и капитал, као што је то био случај и у Трсту³ и Бечу⁴. Православни житељи Загреба, Срби и Грци добили су дозволу за обављање вереке службе, а нарочито крштења, венчања и сахране, а тај обред имао се вршити не јавним спроводом, већ на самом гробљу. Патент је дозвољавао и обављање службе божје у приватним кућама,⁵ чиме је свештенику укинута забрана вршења дужности, што је било учињено на захтев бискупа и жупника. Православни житељи Загреба добили су свог првог свештеника, којег им је 18. априла 1784. упутио пакрачки владика Павле Авакумовић.⁶ Био је то монах Герасим Марковић, сабрат манастира Лепавине, замонашен 15. јуна 1771. године.⁷ Тада успостављена веза Срба у Загребу са монасима манастира Лепавине одржала се све до после Првог светског рата, када је свештеничку службу обављао архимандрит Амвросије Павловић, све до своје смрти 8/21. марта 1924. године.⁸ Духовни живот загребачких Срба отпочео је у кући Хрвата Ивана Миклоушића пургера и чизмара на старој Хармици (данае Јелачићев трг бр. 1), коју је после његове смрти купио Србин Јаков Сужњевић. У години 1785-тој у Загребу има само 8 православних домова са 40 душа, док 1821. у 19 домова живи 158 душа и то 95 Срба, 48 Грка и 15 Македовлаха или Цинцара.⁹

За развој српске црквене општине у Загребу било је од велике важности то духовно јединство Срба и Грка, тј. Цинцара. У првој фази, која почиње оснивањем заједничке црквене општине, њихови међусобни неспоразуми нису постојали. Тако је то било и у Трету, Земуну,¹⁰ Митровици, Бечу, Мишколцу,¹¹ Будиму и Сент Андреји. У XIX веку наступиле су трзавице изазване махом питањем броја месечних богослужења на црквено-словенском или грчком језику, што је често доводило до националног раздвајања, као што се то десило и у Трету и Бечу.

Упркос царском патенту о толеранцији, локалне власти на Градцу и Каптолу нису се могле помирити са чињеницом да је у католичком Загребу основана православна црквена општина, чији су чланови Срби и Грци заједничким снагама прегли да је ојачају и оспособе за своју верску мисију. Те сметње натерале су пакрачког епископа Павла Авакумовића да се због црквене општине и парохије у Загребу обрати и самом владару. Јосиф II је удовољно епископовој молби 15. децембра 1785, те је Краљевско намесничко веће интиматом из Будима 17. јануара 1786, обавестило Магистрат „да је загребачкој црквеној општини несједињених дозвољено обављати приватно богослужења”.¹² Известивши о добром исходу загребачку црквену општину, епископ Авакумовић их је подетакао да од лепавинског игумана Данила Прерадовића затраже да им у Загреб пошаље једног вредног јеромонаха.¹³ Тада је први духовник загребачких православца, лепавински монах Герасим Марковић, почео да води црквене књиге, и то Матицу крштених 27. фебруара 1786, кртивши сина Јована Штове. Увео је и Матицу умрлих, сахранивши петомесечно дете Јована Штове.¹⁴ У матичним књигама Марковић за себе каже да је „администратор загребачки” и „свјештеник капеле храма светих апостола Петра и Павла”.¹⁵ Када је братски сабор лепавински повукао из Загреба јеромонаха Герасима, одлучно је да овамо пошаље јеромонаха Петронија Стефановића, који је у Загребу обавио своје прво крштење детета 5. фебруара 1788. За његово време отпочело је у Загребу и вођење Матице венчаних.

Јачање црквене општине одразило се не само у духовним пословима, већ и у побољшању материјалног положаја. О томе сведочи куповина једног броја кућа, као и наслеђивање некретнина општинара који су остали без потомства, што доказује да је њихово материјално стање ојачало и да је посао којим су се бавили напредовао. Материјални успон православних становника Загреба утицао је и на њихов пријем за пуноважне грађане града. На захтев (про)Намесничког в(и)ећа од 22. јуна 1793. Магистрат

је послао исказ о фамилијама „илирске народности, грчко-несједињене вере” (*Nationis illyricae graeci Ritus non unicolorum*) на територији грчке општине загребачке, са питањем, колико годишње плаћају катастралних приреза.¹⁶ Градски нотар није пропустио да код новопримљених грађана Загреба наведе уколико су они Грчко-католици, док за друге бележи да су Хрвати.¹⁷ Овакво раздвајање по пореклу и народности касније ће утицати и на њихово национално опредељење, посебно код досељеника пореклом из Грчке, који ће се брже приклањати хрватском народу. Понекад их је само православна вера везивала за изворну, ортодоксну, балканску цивилизацију, у којој још нису биле заострене деобе по националном основу. Био је то процес сличан као код Срба, где се грчко-цинцарски елеменат стапао са српским народом. Изузеци који постоје у Бечу, Трсту и Пешти, доказују снагу тог народа и његово одолевање да буду утопљени у већински словенски живаљ.

СВЕЧАНОСТ ОТВАРАЊА ГИМНАЗИЈЕ И СРЕДЊИХ ШКОЛА ПРИГОДОМ БОРАВКА ЦАРА ФРАЊЕ ЈОСИФА II У ЗАГРЕБУ, СРПСКО СВЕШТЕНСТВО РАВНОПРАВНО СА СВИМ ВЕЛИКОДОСТОЈНИЦИМА, 1895.

ФРЕСКА НА ЈУЖНОМ ЗИДУ САКРИСТИЈЕ ЗАГРЕБАЧКЕ СТОЛНЕ ЦРКВЕ, XIII ВЕК

МАРКОВ ТРГ 1846, УЉЕ НА ПЛАТНУ Ј. ШТРОНБЕРГЕРА

Време после патента о толеранцији донело је православцима у Аустрији спокојнији развој. Сметње које су чињене од стране католичког високог клера су биле само остатак средњовековних феудалних права и захтева католичке цркве. Стање православне цркве у Загребу верно одражава исказ загребачког магистрата од 31. јануара и 30. августа 1792. упућен Намесничком већу, којим се тражи да се пошаље исказ о православној парохији загребачкој. У њему се каже да постоји капела (ораториум) и да постоје 12 домова са 71 душом.¹⁸ Богослужење је вршено у једној соби приватне куће. Као свештеник помиње се неки монах из манастира Лепавине, за којег манастир годишње добија 70 форинти, а он сам стан и храну.

Овакво стање крајње стешњености навело је православну црквену општину загребачку да се 7. марта 1793. обрати Магистрату с молбом да јој изда потребне документе, јер намерава замолити дозволу код „највишега престола” за градњу цркве од солидног материјала.¹⁹ У Магистрату је одлучено да црквена општина „има најпре поднети писмени индивидуални исказ о фамилијама, па ће се предмет на идућој седници решити”.²⁰ Упркос отезању решавања овог захтева, друге околности су убрзале зидање православне цркве у Загребу.

У доба када се решавало питање православне цркве у њему, Загреб још увек није био прави европски град у духу постнаполеонске епохе. Први попис житеља Загреба обављен је 1819. године. По њему, на територији града „стекло се 9.136 становника, од којих је 2.348 житеља становало у опсегу велике жупе св. Марка.²¹ По вери, делили су се овако: римокатолика бејаше 8.777, гркокатолика 223, израелићана 97, православних 25 и евангелика 14”. У целој краљевини Хрватској, па тако и у Загребу, обављен је године 1821. попис свих житеља који нису припадали племићком сталежу. Све до 1850. на територији Загреба постојале су три јурисдикције и то: прва, слободни и краљевски главни град Загреб, друга, Горњи град и западна половина Доњег града, док су Каптол и Влашка улица били под јурисдикцијом загребачког бискупа. У попису се по вероисповести помињу само мушкарци. „Од 1538 мушкараца, 1425 су били римокатолици и гркокатолици, од тога 340 у унутарњем а 1085 у вањском граду, 75 православних, од тога 6 у унутарњем а 69 у вањском граду, те 38 израелићана, сви у вањском граду, јер им није било дозвољено становати у Горњем граду.”²²

У тада малом граду затекао се већи број капела и црквица, од којих су неке укинуте за време јозефинистичких реформи или су биле у запуштеном стању. Међу њима била је и једна посвећена св. Маргарети, која се помиње у попису загребачких жупа још 1334., када је описана као веома стара, „capella antiquissima”. После 1501. о овој цркви више нема помена, највероватније је претворена у капелу подређену жупнику св. Марка, који је преузео и све њене дохотке. Дозволом краља Људевита из 1372. датом градском заступнику, цркви је припало одржавање годишњег „Маргаретског сајма”. Године 1622. црква је запуштена, помињу се неке оправке које су обавили Исусовци.²³ У цркви св. Маргарете католици су 1793. служили своју последњу мису.²⁴

Питање сталне православне богомоље у Загребу коначно је решено 1794, када је одлучено да се капела св. Маргарете са припадајућим грунтом у Илици прода на јавној лицитацији. То је обављено 10. фебруара исте године.²⁵ Капела је продата „опћини грчко-католичких грађана и то за 4.000 форинти”. О томе говори једна представка пакрачког епископа из 1827, у којој се каже: „Једга предшественици наши утјесеније различно стрпељиво одољеша, тогда весма мало је число, во свободном краљевском градје Загребје, обрјетешесја, обаче од дни на ден болше умножавата се начаша житељи нашего благочестија, воспалишесја ревностију о церквје совјетоватисја зачеше, како церков себи воз-

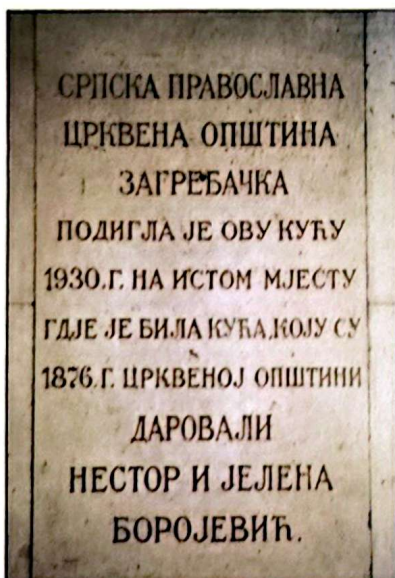
Патријарх Георгије Бранковић и епископ Пакрачки Мирон Николић у Сабornoј цркви у Загребу 12. октобра 1895.

Патријарх Георгије Бранковић

ЗГРАДА У Илици бр. 7 и 9

дигнути; само у времја то, једга о црквје попеченије носјаху, слу-
шеја, јако нишешњаја црков наша со целим грунтом к њеј при-
надлежашчим иногда чрез славија камара колицитационалној
продаји опредјелиеја, будући да од страни римског народа
неупотребама биет, и тогда од стране обшчества нашег за 4.000
фор. купљена биет"²⁶. Код овог уговарања, православно општи-
ну су пред градом заступали трговци Јован Штова, Андрија Рај-
ковић и Ђирил Милошевић. Тако су православни житељи За-
греба дошли до своје прве већ готове цркве. Купљени храм је 14.
фебруара променио име, посвећен је св. Преображењу.²⁷ Први
председник црквене општине постао је епитроп Јован Штова.²⁸
Трансакцију између града и православне црквене општине омо-
гућила је намера града да на продатом терену подигне јавну бол-
ницу, која је добила име „Милоердне браће”, и завршена је 1804.
године. Према опису, Преображенска црква је зидана и црепом
покривена, дуга 11, широка 3 хвата, висока 3 хвата. Иконостас је
био 4,5 м широк и 5.50 м висок, са шест престоних икона и 30
других, а на врху је било уобичајено Распеће. Према претпостав-
ци Димитрија Витковића, овај први иконостас Преображењске
цркве израдио је сликар Арса Тодоровић, тада веома познати и
тражени уметник.²⁹

Живот Преображенске цркве у Загребу нераскидиво је ве-
зан за развој српског живља у Загребу, који је стицао све већи
углед и све чвршћи друштвени положај. Такав положај потврђује
и посета цара и краља Франца II и царице и краљице Каролине
15/27. јуна 1818.³⁰ Та посета описана је у бечким „Новинама серб-
ским” које је издавао Димитрије Давидовић 1819, у књижевном
додатку „К числу 55”, под насловом „Паметодостојни дани
Србљима загребцима”.³¹ Материјални напредак црквене општи-
не доказује и подизање једне веће куће на земљишту некадашњег
гробља уз цркву св. Маргарете, коју је сазидао познати загре-
бачки архитект Бартоломеј Фелбингер у Илици бр. 7.

Повећање броја православног становништва у Загребу
имало је за последицу да је црквена општина новембра 1861. од-
лучила да започне предрадње за градњу нове цркве и подизање
другог спрата на кући у Илици 7. Поднет је нацрт нове цркве
који је израдио градитељ Фрања Клајн.³² Већ 1. фебруара 1864.
изабран је грађевински одбор од 24 члана, са задатком да при-
преми предлог за градњу цркве. У том је одбору после 1866. го-
дине био и српски књижевник и политичар др Јован Суботић. И
др Ђура Даничић, који је у то време живео у Загребу био је члан
посебног грађевинског одбора за градњу новог храма.³³ На сед-

ници општине од 14/26. децембра 1864. закључено је да се црква зида. Примљен је план Боуфлера, а градња је поверена Фрањи Клајну и Ивану Јамбришаку. У прогласу који је одбор упутно за давање прилога, каже се: „Загреб је такво мјесто, у које и наше и друге вјероисповјести људи са свију страна доходе, пак морамо искрено исповједити да нам је како за нас, тако и за сву нашу сабраћу чисто зазорно, кад им нашу свету матер цркву у таквој прилици представити морамо. У оваквом стању ствари, принуђени смо све употребити, да нов, како нашој потреби тако и достојанству наше цркве и положају нашем, одговарајући храм сазидамо”.³⁴ Поднесени план за нову цркву одобрен је од надлежног епископа у Пакрацу 1865, а већ идуће године дошло се до „сокла”. У недељу 9/21. октобра 1866. нова Преображенска црква је освешћена, а у њу је унет стари иконостас.³⁵ Унутрашњост храма завршена је тек 1883–84. У сачуваној књизи приложника коју је начинио секретар црквене општине Наум Малин, забележено је 1131 име. На првом месту је име цара и краља Фрање Јосифа I, с прилогом од 500 форинти. Исту суму приложио је и митрополит српски Михајло и бечки банкар и велепоседник барон Симеон Сина.

ТЕОДОР ЖИВКОВИЋ,
ВЛАДИКА ГОРЊОКАРЛОВАЧКИ

ПОГЛЕД НА ЈУЖНО ПРОЧЕЉЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, ПОСЛЕ
ОШТЕЋЕЊА У ПОТРЕСУ

Године 1880. Загреб је страдао од великог потреса, који је Преображењски храм добро издржао. Нужне промене у архитектури Загреба, посебно на тешко оштећеној катедрали, довеле су у Загреб бечког архитекту Хермана Болеа. У обнови оштећеног града завладале су његове идеје, па су поједини делови, на пример Каптол, доживели темељне промене. Боле је покушао да унутрашњост Преображењске цркве изведе у тзв. „византијском стилу”. Уместо дрвеног иконостаса предвидео је жељезну конструкцију, коју је израдио бравар Антон Месић. За сликање икона

ИКОНОСТАС, ПРЕДЛОЖАК
Е. БУЧЕВСКОГ СРПСКОЈ ЦРКВЕНОЈ
ОПШТИНИ, ШТАМПАНО У ЗАГРЕБУ
(ЛИТОГРАФИЈА ИЗ ЗБИРКЕ
ПРЕДРАГА МИЛОВАНОВИЋА)

примљена је понуда Епаминонде А. Бучевског, академског дијезног сликара из Буковине. У летопису Преображењске цркве забележено је да је он „историјски сликар”, што по ондашњем схватању подразумева да се бавио и црквеним сликарством. Српској црквеној општини препоручио га је Исидор (Иса) Кршњави, у то време неприкосновени судија у области културе, а посебно сликарства. За време боравка у Загребу, Бучевски је 1883. изложио две иконе у Југославенској академији: *Исус Христос* и *Богородица*, које су представљале неку врсту узорака за каснију поруџбину.³⁶ Бучевски је добио посао, па је јануара 1884. стигао у Загреб ради склапања уговора у висини од 4.500 форинти.³⁷

Иконостас се састојао од три зоне. У првој зони су иконе: св. Никола, Архиђакон Стефан, Богородица са Христом, Благовести, Христос Пантократор, Архангел Михајло и св. Јован Крститељ. У међузони, изнад северних и јужних двери, налазе се композиције:

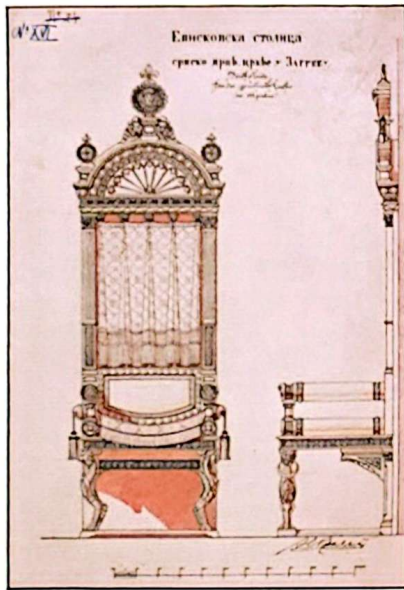

Икона са Светим тројством из иконостаса Преображењске цркве за време рестаурације 2004.

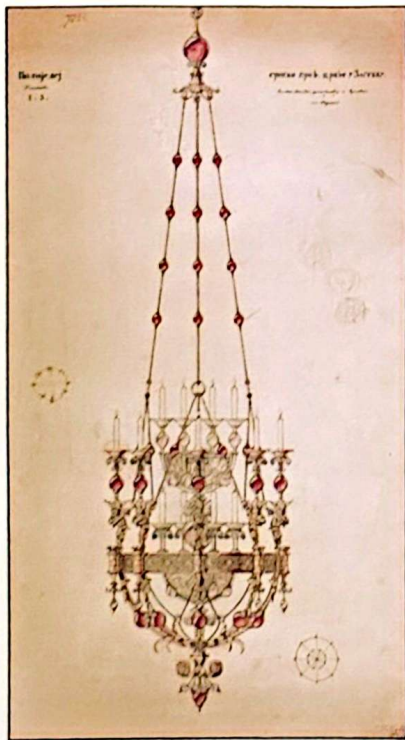

Полебина иконе са Светим тројством, дар др Данила Медаковића

Иконостас српске православне цркве урађен по пројекту Хермана Болеа

ХЕРМАН БОЛЕ, НАЦРТ ЗА
ЕПИСКОПСКУ СТОЛИЦУ, 1882.

ХЕРМАН БОЛЕ, НАЦРТ ЛУСТЕРА ЗА
ПРАВОСЛАВНУ ЦРКВУ, 1882.

ХЕРМАН БОЛЕ, НАЦРТ АДАПТАЦИЈЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, ЗАПАДНО
ПРОЧЕЉЕ С ГЛАВНИМ УЛАЗОМ, 1913.

Вавеђење Богородице и Улазак Христа у Јерусалим. У другој зони налазе се иконе: Рођење Богородице, Поклоњење мудраца, Крштење, Тајна вечера, Васкрсење, Силазак св. Духа и Смрт Богородице. У трећој зони смештене су иконе: Преображење, Свето Тројство и Вазнесење. Изнад треће зоне налази се сликани крст са представом Распећа, а са леве и десне стране крста смештене су иконе св. Јована Богослова и Богородице,³⁸ али није сигурно да их је израдио Бучевски, с обзиром да су то мање квалитетна дела. Сем икона на иконостасу, Бучевски је сликао и иконе на троновима. На архијерејском трону насликао је св. Јована Златоустог а на Богородичином трону цара Душана, чији је лик преузео из „Рајићеве историје разних словенских народа”.

Бучевски је био изразити заступник немачког, минхенског религиозног сликарства, потеклог са римских идејних источника, што је само повећавало еклектички утисак његових слика. При-

Митрополит Доситеј,
рукоположен 1934, из Загреба
протеран 1941. у бесвесном стању,
претучен у полицији, непосредно
после тога умро

ликом избора сликара за иконостас није ни покушано ангажовање неког српског сликара, Уроша Предића на пример, јер је мишљење утицајног Исе Кршњавог било пресудно.

Архитекта Херман Боле ангажован је још једном, 1913. године, око темељне спољне оправке Преображењске цркве. То је била последња већа интервенција на њеној архитектури.

Православна црквена општина у Загребу је у пуној мери оправдала свој културни и политички значај. Њена велика тековина је уграђивање православног живља у средину која је већ имала своје чврсто утврђене законе живљења.

У одборима српске црквене општине у Загребу окупљали су се најугледнији представници економског, политичког и културног живота српског народа. Та чињеница је непосредно утицала на раст српских институција, посебно економских, које су од почетка биле стављене у службу националне афирмације. Такав, добро сми-

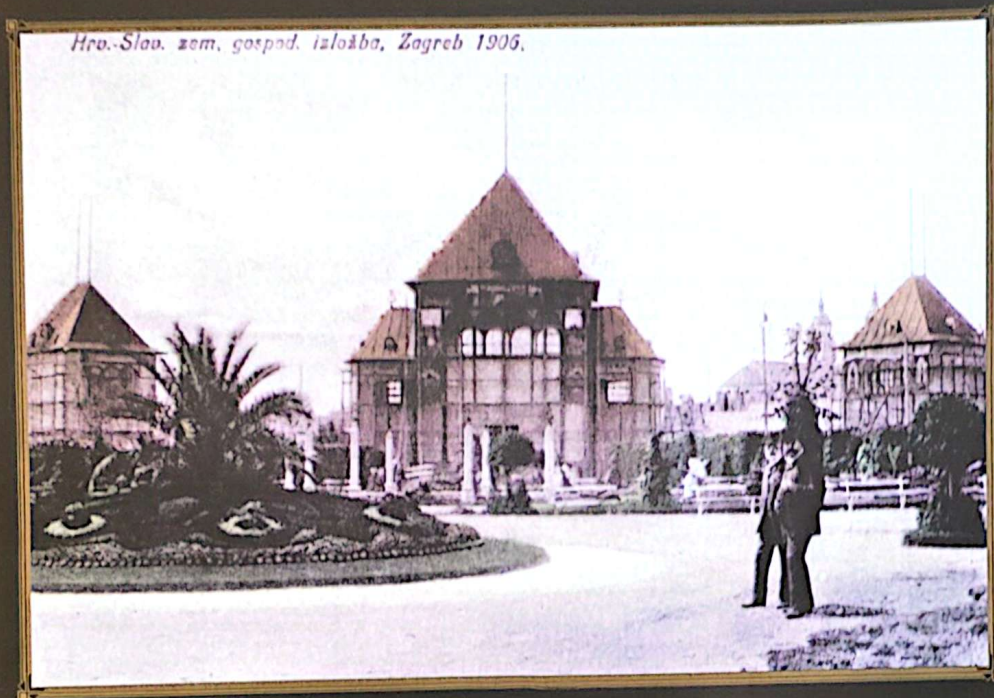

МОНАСТИР СВЕТА ПЕТКА У ЗАГРЕБУ

шљени национални програм морао је дати резултате, који су у једном тренутку довели до стварања Хрватско-српске коалиције и до нових, квалитетнијих, политички мудријих односа ова два народа. Елитистички приступ у избору чланова црквене општине не среће се често у другим местима Карловачке патријаршије. Отуда не изненађује чињеница што Срби улазе у највише друштвене слојеве и врше значајне и угледне јавне функције. Њихово изједначавање са хрватским живљем изборено је опште признатим грађанским врлинама, угледом и поштовањем. Отуда и везивање Српске самосталне странке у Хрватској за организациону структуру православне цркве, за целокупну црквено-школеску аутономију.³⁹ То природно савезништво српске политике и цркве у Хрватској, позитивно је утицало на јачање српске политичке свести, а послужило је и хомогенизацији Срба на политички узаврелом простору Хрватске. Упркос том постигнутом јединству, код Срба се није развио клерикализам као политички поглед на друштвене процесе.

- 1 Димитрије Витковић: *Српска православна црквена општина, парохија и школа у Загребу*, Загреб 1985, 7.
- 2 Исто.
- 3 Дејан Медаковић: *Летопис Срба у Трсту*, Београд 1987.
- 4 Дејан Медаковић: *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998.
- 5 E. Laszowski: *Začetak pravoslavne crkvene općine u Zagrebu*, Narodna Starina knj. III/1923. Zagreb.
- 6 Н.д. 71.
- 7 Исто.
- 8 Д. Витковић: *Српска православна црквена општина...*, 52.
- 9 Димитрије Витковић: *Срби у Загребу*, Србобран, Српски народни календар и читанка за годину 1941. 59.
- 10 Др Петар Марковић: *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896, 108–109, 112–113.
- 11 Аград Somogyi: *Kunstdenkmäler der griechischen Diasporen in Ungarn*, Thessaloniki 1970.
- 12 N.d. 14. Za jozefinizam v.: Eduard Winter, *Der Josefismus*, Berlin 1962. i Hans Magenschab, Josef II, Wien-Graz 1981.
- 13 Д. Витковић, н.д. 15.
- 14 Исто.
- 15 Исто.
- 16 Д. Витковић, н.д. 20.
- 17 Н.д. 25.
- 18 Д. Витковић, 22.
- 19 Н.д. 23.
- 20 Исто.
- 21 Dr Rudolf Horvat: *Proflost grada Zagreba*, Zagreb 1942, 59.
- 22 Н.д. 60.
- 23 Н.д. 169–170.
- 24 Исто.
- 25 Д. Витковић: *Српска православна црквена општина...*, 24.
- 26 Исто.
- 27 Н.д. 25.
- 28 Н.д. 26.
- 29 Дејан Медаковић: *Српски сликари XVIII–XX века*, Нови Сад 1968, 95–104.
- 30 Д. Витковић, н.д. 30.
- 31 Исто.
- 32 Д. Витковић, н.д. 42.
- 33 Димитрије Витковић: *Ђуро Даничић учествује у парохијско-црквеном живопису бивше Митрополије карловачке*, Народна читанка „Св. Сава“, Загреб 1934, 131–133.
- 34 Д. Витковић: *Српска православна црквена општина...*, 44.
- 35 Н.д. 45.
- 36 Адријан Негру: *Сликари Епимахије Буљевског у Православној цркви у Загребу*, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије, 11–12, Београд 1981, 56.
- 37 Исто.
- 38 Н.д. 56–57.
- 39 Гордана Кривокашић, н.д. 72.

ШКОЛА

Постоје докази о раној жељи православне црквене општине у Загребу да се при њој отвори и школа. У исказима о црквеној општини, помиње се да су Срби у Загребу имали школу 1814. године, да је учитељ био најпре Георгије Томић, а нешто касније и Василије Степић.¹ На пуној скупштини православне црквене општине у Загребу новембра 1823. године, за учитеља грчког језика на општинској школи, с годишњом платом од 50 форинти, једногласно је изабран Јован Пелопида. После годину дана затражио је своју плату, али је одбијен с примедбом да новаца нема. Упорни Грк је 1826, опет узалудно тражио да буде исплаћен. После тога је поднео молбу Градском магистрату за помоћ, а као сведоке навео је пл. Деметровића, пл. Малина, Ивана Јанковића и Дану Јакшића. Потписао се на немачком „Johann Pelopida, griechischer und italienischer Lehrer”. На седници Градског магистрата од 28. марта 1826. одређено је да градски капетан Игнације Ковић испита жалбу и Пелопиди осигура плату.² Тада нотар још Србе не именује њиховим именом, већ их зове Илирима. Ова прва школа при православној црквеној општини у Загребу радила је према тада уобичајеном програму. Православна младеж поучавана је читању и писању, веронауци, певању и читању Псалтира. Црквено појање представљало је главну квалификацију и имало је предност при избору учитеља. У години 1827. у Загребу је Стефан Станковић, архимандрит при словенској школи, навео у писму Општини да је у Загребу видео бригу о њиховој школи, па им је зато послао способна учитеља, који зна „словенски, сербски, њемецки, латински и од чести герчки”.³ Из одговора црквене општине сазнаје се име послатог клирика Михаила Теодоровића, за „дјетонаставника јуности”, кога не могу примити, јер „немају средстава да га плате”.⁴ У исказима из 1831–1837. помиње се једна школа „орватскија и сербскија нација”. У години 1840. помиње се као учитељ Симеон Милашиновић, који је плаћен за месец дана од господара мјестне школе, татора Анастасија Поповића. Године 1842. појац је био Урош Гавриловић, а од 1843. па од 1849. до октобра 1851. учитељ је Спиридон Трбојевић, који је примао за „труд училишч пјенија” месечно по 20 форинти.⁵ И поред угледа који је уживала загребачка црквена општина, њено непрекидно деловање ометали су финансијски проблеми. Тако је 15. децембра 1848. године решено да се црквеном пјевцу откаже, „будући нашим потребама не одговара и општина усљед највиших налога и отписа од стране школског управитељства на нас послатих пјевца таквог требају, који заједно и службу учитеља извршавати кадар је”. Уједно,

Плесни ред Светосавске беседе,
1884.

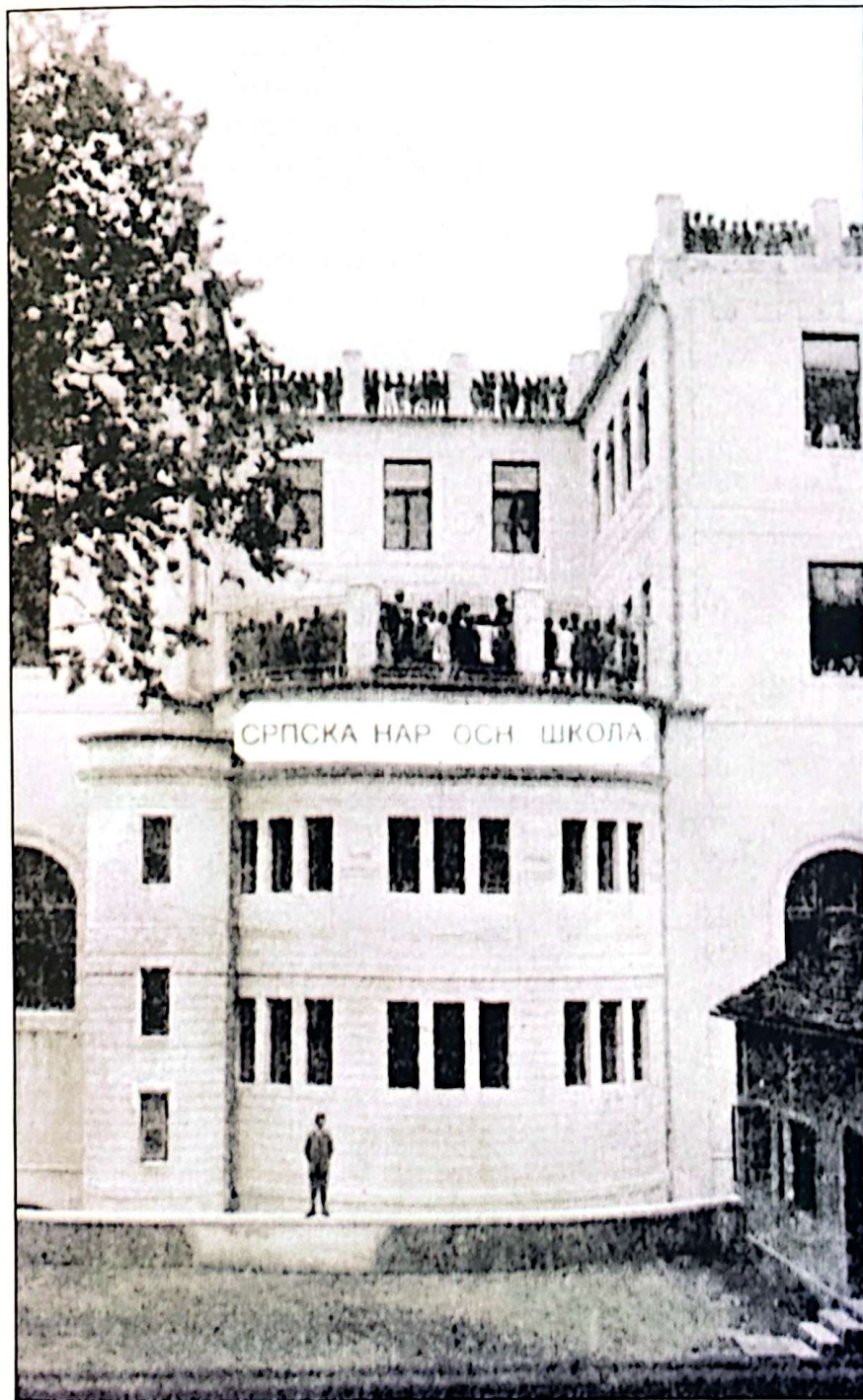
Питомице српског девојачког
интерната у Загребу

„дата је власт господину управитељу способног пјевца донде цркви прибавити гледати”.⁶

О стању школе православне црквене општине говори и преписка између општине и ц. кр. савјетника и председника одбора српске закладе училишне Евгенија Ђураковића у Пешти. У писмима од 19. септембра и 28. октобра — године, председник Христор Станковић пише: „...будући се ми поради наше оскудности и врло малог броја нашег обшества већ од давног времена учионе сасвим лишавамо, тако да им у име каквог додатка, таса трећег, поклона, или каквих каматах никада ништа пошиљали нисмо, нити смо пошиљати могли, будући да ми на свима тима стварима оскудјевамо”.⁷ Од педесетих година XIX века учитељи у школи су се често мењали. Тако се 1852. као учитељ јавља Никола Мусулин, а 1856. поново Спиридон Трбојевић, па затим Бранко Влашкалић. Године 1858. и 1864. у Загребу је деловала приватна српска народна школа, са мањим бројем деце. Забележено је да „дјеца слабо школу посјећују”. Капелан Јован Вујновић, „дјетонаставник”, забележио је да „посебно школско

зданије нема, но у једној соби опћинског дома школа се обдржава. Школа не има никакве функције. За сада има само два ученика и то од 6 година старости. Већа дјеца иду у друге школе”.⁸ У исказу за школску годину 1864/65. парох каже да „мале школе нема, јер је соба узета за капелу, због зидања новог храма”. За живот српске црквене општине у Загребу важна је година 1869. када се по први пут истиче прослава Св. Саве. Пада у очи ово закашњење, с обзиром да су Срби из Хрватске већ раније

НОВА ЗГРАДА СРПСКЕ НАРОДНЕ
ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ЗАГРЕБУ,
ИЗГЛЕД СА ДВОРИШТА

Обележавање 550-годишњице
Косовске битке у Загребу

прихватили и ширили култ. Св. Саве.⁹ Његово јачање започиње почетком XIX века, и у вези је са јачањем ослободилачке борбе српског народа. Прва позната прослава ван цркве била је у Араду 1806. а осмислио ју је Сава Текелија. У Хрватској прослава Св. Саве као школског патрона у државним школама легализована је тек 1889. године.¹⁰

Поводом школске Уредбе од 17. јула 1872. године, 6/18. августа 1873. био је расписан оглас за учитеља. У том акту наведене су дужности учитеља. „Дјецу ове општине у наукама прописаним за четири разреда нормалке поучавати, исту у црквеном пјенију вјежбати, након црквено пјеније при јутрењи, литургији и вечерњи, затим при крститби, вјенчањима, спроводима итд. обављати”.¹¹

За развојни пут школства православне црквене општине у Загребу значајан је март 1877. када је основано Српско пјевачко друштво, које је посебно неговало црквено пјеније. Од 1878. године у цркви се на св. литургији поје према партитури коју је за српску црквену општину у Трсту саставио италијански композитор Синико. Настављени су напори да се реши питање школе, за коју су од 1888. почели да стижу прилози за њено оснивање сакупљени преко цркве. С тим у вези је и куповина куће у Маргаретској улици бр. 10, у којој је становао и учитељ Димитрије Грујић. Ту се школа налазила све до 1910, када је саграђена нова зграда у Боговићевој улици број 7, где је пресељена у четири нове просторије.

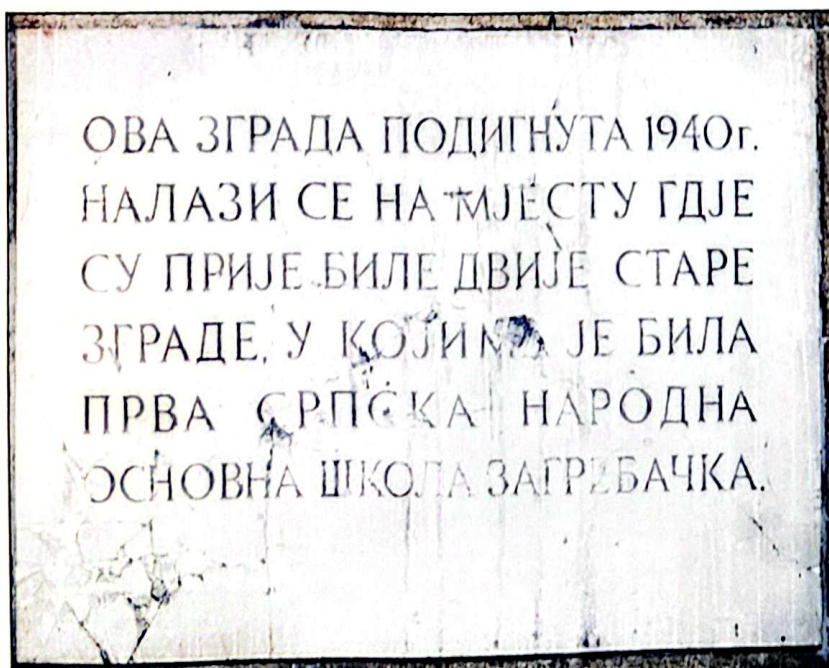
За време Првог светског рата затворена су сва одељења српске основне школе у Загребу. Школске просторије запосела је војска, а тек 1917. наређено је њихово поновно отварање. Школа је тада привремено узела у најам три просторије у девојачком интернату загребачке Добротворне задруге српкиња у Прерадовићевој улици бр. 21.

Катихетску дужност од год. 1877. до 1895. у свим школама вршио је „душепотечитељ” парохије загребачке отац Амвросије Павловић. Године 1885. у Загреб је дошао први катихета за децу источно-православне вере на средњим и стручним школама Јован Петровић. Други катихета Димитрије Витковић био је у препарандији, на лицеју и обртној школи, док га 1908. године није заменио капелан Радивој Кокић. Године 1919. отворено је и треће катихетско место на мушким средњим школама, које је заузео презвитер Јован Буњевац.¹²

Године 1919. донесен је Закон о изменама Закона о народним школама од 19. априла 1904. У спровођењу тог Закона до-

шао је ред и на учитеље српских народних основних школа, те су и они 1920. преведени на нове плате. Уколико нису могле да их плаћају црквене општине, на то се обавезала држава. То је значило да су све српске народне школе постале државне.¹³ Створено је полу државно а полу стање преузето из цркве, које је у Загребу трајало 1922–1925. године. Решењем министарства просвете од 1. јануара 1925. године коначно је одлучено: „да управне општине у Хрватској и Славонији од 1. јануара 1925. снесу све трошкове за издржавање бивших српских народних аутономних (вероисповедних) а сада опћих народних основних школа, те ће у свом годишњем прорачуну осигурати у ту сврху све редовите и ванредне трошкове, као и за остале опћенародне школе. Уколико су ове школе у зградама православне црквене општине, управне општине дужне су споразумно са црквеним опћинама плаћати овима одштету за употребу и поправке тих просторија док су у њима школе, као и уопће за сносице свих осталих трошкова који падају на терет управних опћина у Хрватској и Славонији око издржавања опћих народних школа, према закону од 31. октобра 1888.”¹⁴ Спровођење ове законске одлуке, услед затезања загребачке градске општине коначно је решено тек крајем 1929.

Тако је после више од сто година закључено поглавље везано за оснивање школе при загребачкој црквеној општини и савлађивање материјалних тешкоћа за њено одржање. У тој дугој борби решавано је и питање наставника, иако њихов избор није био велики, као ни њихово образовање, које није било на висини

обавеза. Општина је могла да рачуна углавном на монахе, махом из манастира Лепавине, а тек много касније, од друге половине XIX века јављају се боље школовани учитељи. Ови први, задовољавали су се основним елементима хришћанског учења, појањем и познавањем Псалтира. И та оскудна знања била су довољна да православни живаљ одоли прозелитским притисцима католичке цркве, а нарочито проповедничкој снази њихових учених монаха, као што су исусовци или фрањевци. Била је то неравноправна борба, у коју се, као што је то било на пример у случају манастира Марче, мешала и највиша државна власт, која је често игнорисала дате царске привилегије. У тој беспштедној борби за Србе у Хрватској и Славонији, од великог значаја било је постојање Војне Крајине, у чијем су окриљу Срби морали тражити заштиту. Грчевито везивање за своју традицију, веру и вековне светачке култове, створило је један посебни одбрамбени механизам, који је српска црква брижно неговала. Тек у другој половини XVIII века притекле су упомоћ снаге никле у просвећеном грађанском сталежу, укључујући ту и представнике војничког племства. После трговачке меценатске фазе, јавило се у другој половини XIX века и више чиновништво. Угледна звања Срба у администрацији аустријске државе у Хрватској, представљала су исход великих политичких промена у епохи дуализма. У том времену постало је неодрживо истрајавање на превазиђеном унутрашњем склопу Аустро-Угарске, којој су реформе биле неизбежне, упркос напорима њених конзервативних кругова да се што дуже сачува њено давно успостављено феудално устројство.

- 1 Д. Витковић: *Српска православна црквена ојџина*, 108.
- 2 Е. Laszowski: *Stari i novi Zagreb*, Zagreb 1925, 254.
- 3 Витковић, н.д. 109.
- 4 Исто.
- 5 Исто.
- 6 Исто.
- 7 Исто.
- 8 Н.д. 110.
- 9 Радослав М. Грујић: *Хрватски Срби и култ Светог Саве*, Свети Сава 1932, 93–98.
- 10 Радослав М. Грујић: *Култ Св. Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века*, Богословље, св. 2–3/1935, Београд, 133–170.
- 11 Д. Витковић: *Српска православна црквена ојџина...*, 111.
- 12 Д. Витковић, н.д. 115.
- 13 Н.д. 118.
- 14 Исто.